

EGY KISEBBSÉGI LÉTPARADOXON ÉRTELMEZÉSI SZINTJEI

1. Módszertani megfontolások

1.1. A vizsgálódás szempontjai

1937 februárjában a magyarországi *Láthatárban*¹ Makkai Sándor volt erdélyi református püspök, debreceni egyetemi tanár cikket jelentetett meg *Nem lehet* címmel. Ebben a kisebbségi lét alapvető, belső ellentmondásosságát tárja fel, amely a későbbiekben *kisebbségi létparadoxon* néven épült be a köztudatba. A kisebbségi lét paradox természetét megvilágító értelmezés élénk vitát váltott ki a korabeli erdélyi magyar értelmiség soraiban és a sajtóban. A vita a magyarországi sajtóban és a Makkaihoz közel álló értelmiségi csoportok képviselőinél is visszhangra talált.²

Milyen értelmezési perspektívákban közelíthető meg ez a probléma, melyek a felmerülő-felderíthető értelmezési szempontok, milyen félreérthetési lehetőségek, értelmezési csapdák adódnak? Többek között ezek a kérdések foglalkoztatnak, amikor jelen tanulmányomban a kisebbségi létparadoxon problémakörének és a *Nem lehet*-vitában való megközelítéseinek *értelmező* kifejtésére vállalkozom. Hipotézisem szerint a kisebbségi létparadoxon gondolati tartalmában különböző értelemszintek találkoznak össze és játszanak egymásba. A problémának egyaránt van filozófiai, morális, egzisztenciális és politikai vetülete. A *Nem lehet*-vitában a résztvevők ezek mindenikét érintik, több-kevesebb részletességgel kifejtik, de nem olyan rendszeres és módszeres hozzáállással, amelynek

1 A *Láthatár* 1933 és 1944 között Budapesten megjelenő folyóirat, kisebbségi szemle. Alcíme szerint *Az összes magyar nyelvterületek életének figyelője*. Felelős szerkesztője Csuka Zoltán, költő, lapszerkesztő, a kisebbségtudomány művelője.

2 A vita anyagát a nyolcvanas évek végén Cseke Péter és Molnár Gusztáv összegyűjtötte, rendszerezte és a Héttorony Könyvkiadónál 1989-ben kötetben jelentette meg *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája* címmel. Munkájuknak köszönhetően a vita anyaga áttekinthető formában vált hozzáférhetővé a további értelmezések és a tudományos kutatás számára. Ehhez a szerkesztők maguk is hozzájárultak egy-egy elő-, illetve zárótanulmánnyal.

eredményeként a kisebbségi létproblémák megértésében játszott szerepük egyértelműen érthetővé válna. A vita legalább annyira el is rejti, mint amennyire nyilvánvalóvá teszi a maguk differenciált mivoltában ezeket a lehetséges értelmezési szinteket. Tanulmányomban megkísérlem kifejtetni a kisebbségi létparadoxon értelemtartalmát a különböző értelmezési szinteken, a filozófiai, morális és egzisztenciális értelmezés kontextusában. A magam eljárása is lényege szerint *értelmező*, s megvalósításában a *hermeneutikai szemlélet* alkalmazásával kísérletezem.³ Ennek hatékonysága érdekében azonban szükségesnek vélem a problémakör megközelítését a szerző, Makkai Sándor életútja, illetve a szöveg, a *Nem lehet* cikk intertextuális kontextusa irányából is.

Tanulmányom egy hosszabb időre tervezett munka része. Ezért nem vállalkozhat a felvállalt kérdéskör minden irányú, részletes kidolgozására. Például, itt nem tudom behelyezni a kisebbségi létparadoxon problematikáját a két világháború közötti erdélyi magyar kultúra egészének kontextusába. Nem tudok kitérni a *Nem lehet*-vita továbbgyűrűzésére a későbbi évtizedekben. De úgyszintén nem vizsgálhatom itt meg a *Nem lehet*-problémát Makkai életműve egészének az összefüggéseiben sem; például nem tárgyalhatom a teológiai felfogásával való lehetséges összefüggéseket, és egyelőre tartózkodom Makkainak a nemzeti kérdésről vallott felfogásának a részletesebb tárgyalásától is. Ez nem zárja ki azt, hogy tudatában vagyok mindezek fontosságának a teljesebb megértés megvalósításában, ezért további vizsgálódásaim ezekre a problémákra is szükségképpen ki fognak terjedni.

1.2. Az értelmezés körülményei

Makkai Sándor *Nem lehet* című cikke: szöveg, azaz „írásban rögzített megnyilatkozás” (Ricoeur 1999. 10.). Mint ilyen, viszonylag önálló enti-

3 Az *értelmező* eljárást itt a gadameri és a ricoeuri hermeneutikai koncepció szellemében értem. Az értelmezés útonlevés az értelemhez, amely a megértésben/megértésként tárul fel; részvétel az értelem-történés folyamatában. „Az értelmezés nem olyan aktus – írja Gadamer –, amely utólag és alkalmasszerűen járul a megértéshez, hanem a megértés mindig értelmezés, így az értelmezés a megértés explicit formája” (Gadamer 1984. 218.). „...Értelmezni pedig azt jelenti – írja Ricoeur –, hogy a szöveg megnyitotta gondolati utat választjuk, útra kelünk arra, amerre *kelt* a szöveg.” (Ricoeur 1999. 30.) Az értelmezés részvétel az értelem felépítésében; ebben a folyamatban az értelmező nem csak az értelmet, hanem önmagát is mint értelmezőt felépíti. A hermeneutikai reflexióban „az *én* és az *értelem* felépítése egyívásúak” (Ricoeur 1999. 26.).

tás, amelynek önazonosságát az általa hordozott és benne kifejeződő értelem adja meg. A szöveg által kommunikált értelem egy értelem-történelmi folyamatnak éppen a szöveg megalkotása révén egységgé (értelem-egységgé) artikulálódott szakasza, amely kiemelkedve a tagolatlan kontinuumból viszonylag önálló létmódra, önálló életre tesz szert.

A szöveg megalkotása tehát egy értelmezési eljárás, amely során megragdíhatóvá, birtokba vehetővé válik egy értelem, azaz megértés jön létre. Az értelem-történelmi folyamata nem áll meg az alkotás mozzantában, hanem továbbhalad a szöveg különböző olvasataiban, a szöveggel folytatott kommunikációban. A szövegben artikulálódó értelem tehát további értelmezési folyamatokban újabb és újabb értelemegységekként, a megértésnek újabb mozzanataiként artikulálódik.

Mi az, ami egységben tartja mégis ezt a sokféle kiképződő értelmet, és miért, miként lehetséges az értelmezések sokfélesége.

Az *értelem egységének* az alapja „maga a dolog”, amelyre a megértés irányul.⁴ A szöveg értelmének a megragadása megértés, de ez mindig egy *dolognak* a megértése. Az értelem mindig egy tapasztalatilag megragdíható létezőben, illetve annak tapasztalati megragadásában tárul fel.

Az értelmezés folyamatának mint értelemképződésnek, értelemfeltárulkozásnak a közege a *tapasztalat*. Minden értelmezési folyamat a tapasztalat bevonását feltételezi. És mindig más és más tapasztalatét. Ezért az újabb és újabb értelmezések során a szöveg értelme mindig *más* értelemként, a bevont tapasztalatok közegében újraalkotott értelemként is feltárul.⁵ Az *értelmezések sokféleségének* alapja tehát a tapasztalat. A tapasztalat maga is történelmi, egymásba kapcsolódó viszonylagosan önálló élethelyzetekké szerveződő-artikulálódó életfolyamat. Ezért bármelyik pontján is lépünk be egy tapasztalati folyamatba, már készen találjuk egy előzetes állapotát, amelyből előrevetül a továbbhaladás horizontja, s e kettő kölcsönhatásában mennek végbe a jelen eseményei, azaz képződnek ki az éppen aktuális tapasztalati tartalmak. Ezek új tapasztalatok előfeltételeit alkotják és kirajzolják azok horizontját.

Maga a szöveg nem más, mint bizonyos szabályok szerint, egy meghatározott szerkezeti felépítésben és kommunikációs szituációban artikulálódó valós vagy lehetséges tapasztalat. Egy konkrét szöveg nem csak

4 „Akár szövegekről – írja Gadamer –, akár beszélgetőpartnerekről van szó, akik a dolgot elének állítják, a megértés oly módon megy végbe, hogy maga a dolog szólal meg.” (Gadamer 1984. 264.)

5 Gadamer: „Elég azt mondani, hogy *másképp* értünk, *amikor egyáltalán megértünk*” (Gadamer 1984. 211.).

a megalkotásában és értelemzéseiben részt vevő közvetlen élettapasztalatokkal szembeül, hanem más szövegekkel is, amelyek szintén valamilyen tapasztalati közegben élnek a maguk életét. Ugyanakkor a közvetlen élettapasztalatokba beleszövődnek, vagy azokra ráépülnek a különböző szövegekkel kapcsolatos tapasztalatok is, nem csak az alkotási tapasztalatok, hanem az olvasási, értelmezési szokásokká szerveződő tapasztalatok is. A szöveghez való hermeneutikai viszonyulás így módon megszűnteti írás és olvasás, alkotás és befogadás, szerző és címzett különállását, azt a helyzetet, amelyet Ricoeur úgy jellemez, hogy „az olvasó hiányzik az írásból, az író pedig hiányzik az olvasásból”. A szöveg ilyenkor „az olvasó és író kettős elfedését hozza létre; s ekképpen ama párbeszéd helyébe lép, amely közvetlenül fűzi össze az egyik hangját a másik hallásával” (Ricoeur 1999. 11.). Az értelmezés játékba hozza és egyazon horizont hatókörébe vonja be az írói és olvasói tapasztalatokat, s így felfedi, élővé teszi azt, ami a pusztán, önmagában levő szövegben halott: a szerző és a befogadó párbeszédét.

A sokféle tapasztalati sík kölcsönhatási pontjaiban ugyanaz a dolog más és más megvilágításba kerül, különböző nézőpontokból más-más arcát mutatja meg. Mindenik értelem a dolog értelme, de mindig más értelem, mint a többi. A dolog így módon értelemtörténésként tárul fel a tapasztalási folyamatban, illetve a rá vonatkozó szöveg értelmezéseiben. Ugyanakkor e különböző nézőpontokból és tapasztalati alapokon feltáruló értelemek egymással kölcsönhatásba kerülnek, különböző értelemszintekként egymásba (egymásra) épülnek, egymást kölcsönösen megvilágítják. A megértési folyamatnak körstruktúrája van. Az újabb értelmezési folyamatban feltáruló értelem nem csak előrelépést jelent a történetben, hanem hátralépést is, azokhoz a már meglévő, készen kapott értelemekhez, amelyek előfeltételét alkotják, s azokat is új megvilágításba helyezve újraértelmezhetővé teszi. Ebben a körkörös folyamatban bontakozik ki „az értelmezések játéka” amelyben feltárul az igazság (Resweber 1988. 83.), s amely sokszor – Ricoeur kifejezésével –, „az értelmezések konfliktusa” formát ölti.

Ezért – általánosan – azt mondhatjuk, hogy bármely lehetséges tapasztalat az értelmezésnek e szerint a körstruktúrája szerint épül fel, tehát *hermeneutikai tapasztalatként*, amely egy hermeneutikai kör mentén bontakoztatja ki a maga értelemtörténetét. Ez a szövegekre is érvényes, mind a szövegalkotás, mind pedig a szövegértelmezés tekintetében.

Az emberi tapasztalat és az azt hordozó szövegek hermeneutikai természetét a *hermeneutikai beállítódásban* tárul fel. Ezzel a hermeneutikai

beállítódással próbálok a továbbiakban a Makkai-szöveghez, annak problémafeltevéséhez, gondolatmenetéhez, keletkezési és értelmezési körülményeihez közelíteni.

2. A *Nem lehet* gondolatmenete

Melyek voltak azok a gondolatok, amelyek provokatíven hatottak az értelmiségi tudatra, s Makkai számos kortársát véleménynyilvánításra, állásfoglalásra készítették?

Makkai egy ténymegállapítással kezdi fejtegetését: a világháborút követő békeszerződések következményeként fellépő kisebbségi kérdés, politikai szempontból nézve, ahelyett, hogy közelebb jutna a megoldáshoz, egyre távolodik attól, egy világtasztrófa bekövetkezését vetítve előre. Ez azt mutatja, hogy a kérdés megoldásának igazi *emberi* lehetőségei – a belátás és a méltányosság – mindinkább háttérbe szorulnak.

Makkai már az elején nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ebben az írásában a kisebbségi kérdést *nem politikai* szempontból veszi szemügyre, hanem egy olyan mélyebb vetületében, amelyben e kérdés gyökere világtárodik meg, az, ami egyedüli alapját képezheti minden politikai és egyéb megoldási kísérletnek. Makkai arra is utal, hogy tudomása szerint e kérdés lényege ilyen értelemben még sehol sem került kifejtésre, de egyben felhívja a figyelmet arra, hogy szerinte ez az egyetlen módja e kérdés igazi természetével való szembesülésnek, amelynek „*mellőzése és letagadása önmagában hordozza azt a végzetet, amelyet semmiféle politikai bölcsesség el nem háríthat*” (Makkai 1989a. 107.). A kérdésnek ez a mélyebb vetülete: az *emberi* vonatkozása. Ehhez csak úgy lehet eljutni, ha a valóságos élet megtapasztalható jelenségein túllépünk egy olyan „légüres térben” mozgó, azaz spekulatív (filozófiai) vizsgálódás irányába, amelyben a lényegi összefüggések, a törvényszerűségek tárulnak fel. Egy ilyen vizsgálódás során világosan beláthatóvá válik, hogy a kisebbségi kérdésnek nem lehetséges emberhez méltó elrendezése, mivel a kisebbségi kérdés lényege szerint megoldhatatlan. Ennek oka a kisebbségi kategóriában keresendő. Makkai elgondolása szerint *maga a kisebbségi kategória emberhez méltatlan és lelkileg lehetetlen* (Makkai 1989a. 107–108.).

Melyik az a létforma, amely Makkai szerint a korabeli történelmi körülmények között az emberhez méltónak tekinthető? Makkai előbb a *liberalizmust* említi, amely csupán ábrándnak bizonyult. Vele szemben az adott történelmi helyzetben Európában egyedül a *nemzeti közösség* te-

kinthető olyan valós létformának, amelyben embernek érezheti magát az ember, azaz kibontakoztathatja az emberhez méltó élet lehetőségeit. A „nemzeti *öntudat* soha nem ismert új értelmű kivirágzása és megtelejesedése”, „a nacionalizmusnak ez a fellángolása most már a jövőt alakító leghatalmasabb tényezővé vált” (Makkai 1989a. 108.). Ennek alátámasztására Makkai a neokantiánus filozófustól és pedagógustól, Natorptól⁶ kölcsönöz elméleti érveket. Eszerint alaptételként – a *törvényszerűség egyetemességigényével* – fogalmazható meg az a gondolat, hogy „az ember emberré csak a közösség, a társadalom által lesz” (Makkai 1989a. 108.). Ez az egyetemes igazság *konkrét történelmi formájában* jelenik meg „ma”, azaz a kor Európájában, abban a belátásban, hogy az ember csak a saját *nemzeti közösségében* érezheti és teheti magát emberré” (Makkai 1989a. 108). Makkai ezt még azzal a gondolattal is kiegészíti, hogy egy nemzeti közösség a nemzeti állam keretei között, azaz saját nemzeti szuverenitásának kötelékében található meg ténylegesen az emberhez méltó élet lehetőségeit.

Makkai itt a nemzeti közösséget nem empirikus fogalomként, politikai kategóriaként kezeli, hanem ontológiai kategóriaként, amelyben az adott történelmi szituációban az autentikus emberi létezés formáját lehet megragadni. *Ebből a nézőpontból* – a nemzeti közösség mint a teljes és hiteles emberi létezést kibontakoztató *ontikus közeg* nézőpontjából – a kisebbségi sors „nem csak gyakorlatilag, hanem elvileg és lényegileg is lehetetlenné és tarthatatlanná vált” (Makkai 1989a. 108.). A kisebbségi sors olyan „lefokozott életforma”, amelyben „hosszú időig el lehet tengődni, de nem lehet *fejlődésképes nemzeti életet élni*, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet *embernek lenni*” (Makkai 1989a. 109.). Nem az a kérdés, hogy a kisebbségi sors konkrét vonatkozásaiban, azaz politikai, gazdasági, szociális vagy kulturális szempontból „elhordozható-e” vagy nem. A kisebbségi sors „legmélyebb gyökerében elviselhetetlen”, mert „merőben *ellenkezik az emberi méltósággal*”. Ez az, amit „Európa lelkiismeretének” nem szabadna eltűnnie és elhordoznia (Makkai 1989a. 109.).

Annak a ténynek, hogy semmiféle kisebbségi közösségben nem élhető meg a nemzeti élet igazi teljessége, nem csak *külső* akadályai vannak, hanem olyan *belső* akadályai is, amelyek a kisebbségek életvitelében, lelkületében előálló beszűkülések, torzulások formájában mutatkoznak meg.

6 P. Natorp a marburgi iskolához tartozó neokantiánus filozófus és pedagógus a XX. sz. elején. Natorpnak erre a szociálpedagógiai értekezéséből vett gondolatára Makkai *Magyar nevelés, magyar műveltség* c. nemzetpedagógiai művében is többször visszatér.

A közügyekből való kiszorítottság állapotából fakadó belső érdekellentéteket, a beszűkülő lehetőségek kiélésének reménytelenségét, a kicsinyes személyi, családi és csoportos érdekeket, a saját érdekek és gondok túlbecsülését, azaz a törpeség átkait semmilyen „etikai elszántsággal” sem lehet ellensúlyozni. Ennek mind egyéni, mind közösségi szinten megmutatkozhatnak nagyszerű példái, de „az *állandóságáról* beszélni naiv optimizmus lenne” (Makkai 1989a. 110.). De ugyanakkor a „változás reménye” nélkül *lehetetlen* elviselni az „idegenség”, a „szellemi értelemben vett hontalanság”, a „lelki ellenségesség” nyomasztó élményét, amely „kiközösíti a kisebbséget az emberi élet tevékeny és gyümölcsöző közösségéből, a magát megvalósító nemzet előretörő sodrából” (Makkai 1989a. 109.).

A kisebbségek politikai döntéseknek és hatalomgyakorlásnak köszönhetik a létüket, de létjogosultságuk politikailag megalapozhatatlan. Nem rendelkeznek olyan politikai impériummal, amely a hatalomgyakorlás és önrendelkezés körülményei között lehetővé tenné közösségi életük emberi tartalmainak a szabad kibontakoztatását. Ily módon a kisebbségek csak etikai, tágabb értelemben kulturális impériumot gyakorolhatnak maguk fölött. „A kisebbség létjogát tehát sajátos kultúrája igazolja” – írja Makkai (Makkai 1989a. 110.). Más szóval egy kisebbség nem mint politikai közösség, hanem csak mint kulturális közösség, egy sajátos kultúra birtokosaként és hordozójaként alapozhatja meg magát autentikus emberi közösséggé. Ez sokkal „elemibb és *emberibb*” egység, mint a külső politikai egység.

Ezzel kapcsolatban viszont feltehető a kérdés, hogy van-e, lehetséges-e egy kisebbségnek a létjogosultságát megalapozó, azaz az emberi lét teljességét minden irányban kibontakoztató sajátos (saját) kultúrája? Makkai véleménye szerint a kisebbség kultúrélete, saját forrásai ellenére visszafejlődésre van ítélve, amennyiben el van vágva az egységes nemzeti kultúra anyagi és szellemi erőforrásaitól. A tudományos kultúra elszigetelten képtelen létezni. Az irodalom és a művészet összehasonlítási lehetőségek és kellő technikai eszközök hiányában szintén versenyképtelenné válik. És végül, az erkölcsi kultúra, a kisebbségi társadalom belső erkölcsisége is leromlik a kisebbségi létezés korlátai és belsőleg bomlasztó kihatásai közepette (Makkai 1989a. 110.).

Mindebből az következik, hogy a kisebbségi sors nem csak politikai, hanem *erkölcsi lehetetlenség*, tágabb értelemben *kulturális lehetetlenség* is. Makkai külön hangsúlyozza, hogy ezzel a következtetéssel nem a kisebbséget és a kisebbségi sorsban élőket marasztalja el, hanem annak a világnak a lelkiismerete ellen emel vádat, amely könnyelműségből vagy

gonoszsgból hozott döntésével egy nemzet szétदारabolását, nemzeti fejlődésének megtörését idézte elő (Makkai 1989a. 111.).

Makkai az elvi síkon felvetett kérdést a magyar nemzet és a magyar kisebbségek helyzetére konkretizálja. Szövegében azonban a két fejtegetési szint egymásba játszik, itt csak az értelmi hozzáférhetőség érdekében választom szét ezeket. Makkai abból indul ki, hogy a magyar nemzet nagy tömbjei akaratauk ellenére, külső kényszerből kerültek idegen impériumok uralma alá. Ennek a ténynek negatív következményei megtapasztalhatók mind a nemzet, mind a kisebbségek esetében. A magyar nemzet több mint egyharmad részét elveszítve, társadalmi és szellemi struktúrájában leépülve, abba a helyzetbe került, hogy nemzeti létkeretei nem esnek egybe állami szuverenitásával, s ily módon nem képes egészséges nemzeti életet élni. A magyar kisebbségek mint kisebbségi nemzetdarabok szintén nem képesek az élet teljességét kibontakoztató közösséggé formálni magukat. Ez annál is inkább lehetetlen, mivel minden külső látzat ellenére a kisebbségi nemzetrészek a magyar nemzethez tartozóknak érzik és tudják magukat, a magyar nemzet „belül, lelkileg és szellemileg eltéphetetlenül egy maradt” (Makkai 1989a. 109.). Ezért ebben a politikailag szétszabdalt állapotban a magyar nemzet és a magyar kisebbségek számára nincs végleges és kibékítő politikai megoldás. De a magyar nemzet és a magyar kisebbségek számára kielégítő kulturális megoldás sincs. Egy olyan kis nemzet, mint a magyar, nem bírja meg azt a fényűzést, hogy öt nemzeti kultúrával dicsekedhessék (vö. Makkai 1989a. 110.).

Makkai meglátása szerint a kisebbségi magyarságnak a külső nyomásnál is sokkal veszedelmesebb ellensége az a tény, hogy a külső politikai hatalom nemhogy letörné, hanem éppenséggel támogatja azokat a belső parazitákat, akik a helyzetet kihasználva belülről demoralizálják a kisebbségi társadalmat. Az európai hatalmak lelkiismeretlen döntése következtében, amely a történelmi hivatását betöltött és Európa egyensúlyát biztosító magyar nemzet szétदारabolását eredményezte, a kisebbségi sorsba, idegen nacionalizmusok hatókörébe juttatott nemzetrészek mellőzött, lenézett, tétlenségre kárhoztatott állapotukban emberi méltóságukban szenvednek jóvátehetetlen sérelmet és lassú pusztulásra vannak ítélve. Ezzel az európai hatalmak az *emberi méltóság* ellen követtek el olyan merényletet, „amely a világtörténelem e legsötétebb korszakának valamikor rettenetes ítéletévé fog válni” (Makkai 1989a. 111.).

3. Az értelmezések konfliktusa

Makkai szövege a romániai magyar közéletben élénk vitát váltott ki. Végigkövetve a vita menetét, világosan kirajzolódik az *értelmezéseknek az a konfliktusa*, amely e szellemi konfrontáció éltető ereje volt. Látszólag a Makkai álláspontját, következtetéseit kifogásoló, kritizáló vagy éppenséggel Makkai gesztusát megvádoló, elítélő álláspontokkal, érvekkel a Makkai elgondolását a megértetés szándékával magyarázó-értelmező és a Makkait ért vádak elhárítani igyekvő hozzászólások szembesülnek. Egyes hozzászólásokban éppenséggel együtt jelentkezik az elmarasztaló és a felmentő érvelés. Valójában azonban mindezekben a korabeli feltételek között lehetségessé váló *értelmezések* fogalmazódnak meg és konfrontálódnak egymással. Ezek az értelmezések nem csak a *megértés* lehetőségeit, elérhető színvonalát, hanem a *félreértés* tipikus mozzanatait is magukba foglalják.

Ebben a tanulmányomban nem célom a vita egészének átfogó, részletes elemzése, de szükségesnek vélem az alapvető, előfordulási gyakoriságuk és általánosító erejüknel fogva jellegzetesnek, tipikusnak vélhető ellenvetéseket, illetve azokkal szemben Makkai álláspontjának a védelmében felhozott érveket összefoglalni:

3.1. Az ellenvetések

1) Makkai felfogása olyan elvi álláspontra helyezkedik,⁷ amelyből a valós tapasztalatoknak ellentmondó következtetések vonhatók le. Ezért végkövetkeztetése feloldhatatlan ellentmondáshoz vezet az elv és a valóság között: kisebbségi sorsban nem lehet emberi módon élni, de mégis muszáj azoknak, akik történetesen kisebbségi sorsban élnek.⁸ A valóság felől nézve: Makkai végkövetkeztetése a kisebbségi sorsban levőket vagy-

7 Hegedüs Nándor: „...Makkai nézete tisztára elmélet, amivel a kisebbségek élete egy jottával sem mehet előbbre...” (Hegedüs 1989. 112.)

8 „Kisebbségi sorsban egyszerűen nem lehet lenni és élni. És ha mégis muszáj?” – teszi fel a kérdést Hegedüs Nándor, aki elsőként reagált Makkai írására. Majd: „Mert akinek az az álláspontja, és ezzel a problémát el is intézi, hogy a kisebbségi sors lehetetlenség, az természetesen nem is mondhatja meg, hogyha azonban mégis lehetséges, akkor hogyan lehetséges.” Később még egyszer visszatér rá: „Makkai a »nem lehet« elvét hirdeti. De ez a valóságba bele nem illeszthető, mert ami mégis megvan, arra hiába mondjuk, hogy nem lehet.” (Hegedüs 1989. 112., 114.)

vagy típusú választás elé állítja: vagy lemondanak a kisebbségi sorsukról, vagy az emberhez méltó létállapotról mondanak le.⁹

2) Makkai érvelése belsőleg inkohereus, mivel egymásba csúsztatódik az elvi szinten kibontakoztatott spekulatív érvelés és a politikai-gyakorlati érvelés síkja. Makkai az elvi szinten megfogalmazott kijelentéseit összetéveszti a valós tényállással.¹⁰

3) Makkai álláspontja, tételei, végkövetkeztetése ellentmondanak a modern kisebbségelméletek álláspontjának.¹¹

9 Hegedüs Nándor utal arra a „vagy-vagy”-ra, „ami között természetesen egyetlen kisebbségi nemzet sem tud választani, azaz: hogy vagy ne legyen kisebbség, vagy ha van, akkor a kisebbség nem nemzet, és tagjai nem emberek többé” (Hegedüs 1989. 115.).

10 Szemlér Ferenc aprólékosan megvizsgálja a Makkai által alkalmazott bizonyítási módot, és többek között a következő belső inkohereciát véli felfedezni benne: „Kénytelen vagyok megállapítani, hogy Makkainak *elvi síkon* mozgó cikke ismét összevetheti a gyakorlatot az elmélettel. Mert lehetséges, hogy egész Európában általános lesz a faji uralom, de ez még mindig nem jelenti a faji vagy nemzeti kizárólagosság alapján bekövetkezett tények *elvi* helyességét.” Majd: „Mert ha elfogadjuk Makkai állítását, hogy a nemzeti öntudat kivirágzása megdönthetetlen törvény, akkor e törvény és a kisebbségi sors között valóban feloldhatatlan ellentmondás van. »A faji és történelmi sajátosságait« kiélő nemzet és a kisebbség kizárják egymást. Ha az egyiket feltételezzük, a másiknak meg kell semmisülnie, mert mindkettőnek egy időben való létezése – Makkai kedvenc kifejezésével élve – elvileg lehetetlen. Azonban a kisebbség jelenléte az európai nemzettestekben ma még kimutatható. Viszont az »élettvények«, ha elméleti antinómiákat meg is tűrnek, gyakorlatiakat hosszabb ideig nem engedélyeznek. Valamiféle megoldásnak tehát be kell következnie.” (Szemlér 1989. 178.)

László Dezső szintén ilyen belső következetlenséget mutat ki Makkainál, arra hivatkozva, hogy Makkai a szövege líraiságára, elégikus műfajára jellemző lírai igazságot azonosítja a történelmi igazsággal. „Amilyen mértékben háttérbe szorul az általánosító liberalizmus, és tör fel helyébe az elszíntelenedést elsöprő új nacionalizmus, olyan mértékben válik a kisebbségi élet minden vonatkozásban lehetetlenné. A cikknek ez a magva történetfilozófiai megállapítás. Most azt kell kérdeznünk, hogy ez a megállapítás – nem lírailag, hanem történelmileg – igaz-e. (Lírailag a lírikusra nézve igaz.) Ez a megállapítás történelmileg nem igaz. [...] Mindenesetre tudományosan nem lehet azt állítani, hogy a nemzeti szellem soha nem ismert új értelmű kivirágzása az egyetlen utat és lehetőséget jelenti Európa számára. Makkai ezt azonban nem így állapítja meg, hanem egyben értékkel is, és ezt az egyetlen életformát tartja értékesnek és emberhez méltónak.” Majd: „Makkai egy történetfilozófiai megállapításból indul ki, de mielőtt mint filozófus tovább vizsgálná, átadja a szót a lírikusnak. Ebből a magatartásból következik az a lírailag igen értékes magatartása, hogy relatív tényeket abszolutizál. Ez amennyiben megbocsátható egy lírikusnak, éppen annyira elítélendő a történetfilozófusnál.” (László 1989b. 194–195.)

4) Makkai itt kifejtett álláspontja és végkövetkeztetése a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban ellentmond korábbi nézeteinek, mindannak, amit elméleti szinten írt és tanított a kisebbségi léthelyzetről.¹²

5) Makkai itteni álláspontja ellentmond korábbi élethivatásának, egyéni beállítódásának és közéleti vezérszerepének.¹³

11 „Makkai Sándor tétele merőben ellenkezik a kisebbségi törekvések modern elméletével, amely éppen azt akarja bizonyítani, és azt szeretné meg is valósítani, hogy egy nemzet szellemi és kulturális élete, szabad kibontakozása, szóval mindaz, ami az embert emberré teszi, elképzelhető és megteremthető akkor is, ha ennek egyes tömbjei nem rendelkeznek az állami impérium attribútumaival. A nemzet és állam fogalmának és funkciójának gyakorlati szétválasztása, az állam s nemzet azonosításának megdöntése felé tör a kisebbségi tudomány, a kisebbségi irodalom legjobbainak erőfeszítése” – írja Hegedüs Nándor (Hegedüs 1989. 113.).

12 „Tudjuk – írja Hegedüs Nándor –, hogy azóta roppant változás állott be Makkai életében; kisebbségi magyarból többségi magyarrá emelkedett, de még ez a rendkívül nagy s átalakító változás sem magyarázhatja meg azt a tétlont eltérést, ami akkori művei és mostani »nem lehet«-je között ásít.” (Hegedüs 1989. 115.) Hegedüs itt Makkainak az 1929-ben kiadott *Mi utunk* című könyvére és az 1931-ben megírt *Magunk revíziója* című munkájára utal. Ezekben fogalmazza meg Makkai a kisebbségek „világhivatásával”, illetve a „kisebbségi magyar öntudattal” és az önerőre alapozott kisebbségi önmegvalósítás imperatívuszával – „Miután *kell*, tehát *lehet is*” (Makkai 1998. 78.) – kapcsolatos gondolatait. Makkai a következőképpen fogalmaz: „De a kisebbségre nézve a maga szellemi életének és kultúrájának megteremtése, kifejlesztése és fenntartása nem luxus, hanem önfenntartásának lényege, melyet kölcsön nem vehet és kívülről nem táplálhat: önmagából kell kitermelnie a maga adott és sajátos szükségleteinek megfelelően: ez a tény kényszeríti arra az erdélyi magyarságot, hogy önálló szellemi életet éljen és saját kultúrát teremtsen, ha élni akar. Ennek a követelménynek van egy olyan mély alapja, amelyet köztudattá és közmegegyezéssé kell tenni az erdélyi magyarságban. Ez a *kisebbségek világhivatása* [kiemelés tőlem – V. K.] a jelenlegi súlyos időkben. [...] Minden önálló ország kultúrája szükségképpen alkalmazkodik a politikai érdekekhez, ellenben a kisebbségek kultúráját ilyen érdekek nem kötvén, nemzeti jellemét és sajátosságait mindig egytemesen emberi ideálok szolgálatába állíthatja és kultúrájában keresheti és megközelítheti a nemzeteket összekötő nagy, közös értékek csúcsait. A kisebbségek vannak hivatva, már csak szükségképpeni, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is egy nemesebb humánium, egy egytetemesebb emberi szellemiség, egy a nemzeteket összekötő kultúra és végre az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére.” (Makkai 1935. 20–21.) „Az a tény, amely a mi kisebbségi magyar öntudatunkat meghatározza, annak a realitásnak minden oldaláról való komoly végiggondolása és számbavétele, hogy *mi semmiféle földi impériummal nem rendelkezünk*. Ez azt jelenti, hogy sajátos életünkben csak annyit valósíthatunk meg, amennyit minden külső segítség nélkül a magunk erejéből meg tudunk valósítani.” (Makkai 1998. 78.)

Reményik Sándor is „régí” és „új” Makkairól beszél, oly módon, hogy az újjal szembeállítja a régít, továbbra is annak a tanítását tartva hitelesnek a kisebbségi

6) Makkai fejtegetése a kisebbségi sors lehetetlenségéről az öngazolás szándékával íródott.¹⁴

7) Makkai szövegének végkicsengése, végkövetkeztetése pesszimista hangvételű és a kisebbségi sorsban élők számára demoralizáló hatású.¹⁵

sorsra nézve: „Kisebbségi mivoltunkat a régi Makkaival szólva: mártír-példának és tanító-küldetésnek valljuk önmagunkon túl, többségi nemzetek számára is. Hiszszük, hogy állandó belmisszióval önmagunk között s a lélek végtelen lehetőségével a hátunk mögött, a lélekbe való visszavonulás végtelen útjában bízva, egyszer majd nyilvánvalóan is otthonra találunk a minket körülvevő népek között.

Az új Makkai Sándor elcsodálkoztató és megdöbbentő gondolatai mellett állandóan idézgetjük a régi Makkai Sándort, a kisebbségi élharcost, akitől azt tanultuk, hogy az életből az Életbe juthatunk, hogy az élet minden körülmények ellenére is nem pusztá valóság, hanem megvalósítandó minőség, nem csak lehetőség, hanem követelmény, nem csak adottság, hanem kategorikus imperatívusz.

Az erkölcsi törvény mint magyar követelmény bennünk. A transsylvania csillagok pedig felettünk. És semmi más.

Nekünk lehet – mert kell.” (Reményik 1989. 127–128.)

- 13 Ezt Jancsó Béla fogalmazta meg a legpontosabban: „Makkai hirdette mindig a kisebbségi sors külön méltóságát, erejét, világhivatását. Személye és műve egyik erőt adó, figyelmeztető szimbólumunk volt: Íme, lehet kisebbségi életet élni, és abban lehet gazdag hatású, felfelé ívelő, egészséges életet élni. Eltávozása már sok lélekben megingatta ezt a hitet, újabb írása pedig ezt a folyamatot csak fokozta. Makkai Sándor nem magánember, hanem közszellem és szellemi szimbólum volt, azon kevés mai magyarok egyike, aki munkája sugallata alatt lelkeket tudott az életre megtartani. Cikke ezt a felbecsülhetetlen hatást és erőt rombolta le vagy gyengítette meg nagyon sok erdélyi magyar életében.” (Jancsó 1989b. 224.)
- 14 Szász Endre: „»Nem lehet!« – mondja mentegetőzve: »erkölcsileg lehetetlenség« volt a maradása.” (Szász 1989. 118.) Az öngazolás gondolatát Szentimrei Jenő pontosan megfogalmazza: „Aki ismeri Makkai körükből való távozásának igazi és mélyebben fekvő rugóit, csalhatatlanul kiérzi e sorok mögül, hogy ez a cikk csakugyan öngazolásfélének íródott.” (Szentimrei 1989. 138.)
- 15 Makkai végkövetkeztetésének pesszimizmusát, sőt nihilizmusát sokan felpanaszolja: Hegedüs „lesújtó nihilről” beszél (Hegedüs 1989. 116.); Szentimrei Jenő Makkai „sötétenlátását” említi (Szentimrei 1989. 137.); Bertalan István szerint „nagy hiánya és gyengéje a tanulmánynak, hogy teljesen reménytelen és kilátástalan eredményre jut” (Bertalan 1989. 157.); Katona Jenő szerint is Makkai „a teljes reménytelenséget” hirdeti a magyar kisebbség számára (Katona 1989. 161.). De hasonlóképpen vélekedik Magyarországon Bajcsy-Zsilinszky Endre is Makkai „éjfekete pesszimizmusáról” (Bajcsy-Zsilinszky 1989. 154.). Jancsó Béla továbbmegy. Ő pontosan fogalmazza meg, több rendben is, annak a vélt demoralizáló hatásnak a lényegét, amelyet Makkai álláspontja az erdélyi magyar embereken kiválthat: „Sok emberben rendítette meg ezzel a szükséges élethitét, és szabadított fel a pesszimizmust.” (Jancsó 1989c. 183.); Makkai „hitet őrő gondolatmenetének” legkárosabb hatása: „a kisebbségi élet lehetségességébe vetett hit megingatása” (Jancsó 1989b. 224.).

3.2. A Makkai álláspontját fenntartó érvek

1) Makkai gondolatmenetével kapcsolatban az alapvető félreértés abból származik, hogy nem azt a címzettet tulajdonítják neki, akihez szól. Makkai végkövetkeztetése ugyanis nem a kisebbségi sorsban élőknek szánt üzenet, hanem az európai hatalmak lelkiismeretéhez címzett figyelmeztetés.¹⁶

2) Makkai nem politikai szempontból vizsgálja a kisebbségi kérdést, hanem az általános humanizmus nézőpontjából.¹⁷

3) Makkai nem a kisebbségi sorsról mond elmarasztaló véleményt, hanem a kisebbségi kategóriáról.¹⁸

16 Ezt többek között pontosan megfogalmazza Bertalan István: „Az írás nem azoknak szól, akik kisebbségi sorsban élnek, hanem azoknak, akik ezt az életformát a szükség által nem parancsolt mértékben elszaporították. Egyelőre azonban nem a címzettekhez érkezett el, hanem eljutott azokhoz, akik közel húsz esztendeje vállalták és viselik a kisebbségi életsorsot...” (Bertalan 1989. 157.). Hasonlóképpen vélekedik Vásárhelyi János is: „Úgy érzem, hogy Makkai Sándor cikkét teljesen félreértették, és a vitát vele egészen más területre vitték át, mint amely területen mozgott a cikk akkor, amikor Makkai Sándor elvi fejtegetéseit, amelyek a világpolitikai helyzet és világpolitikai törekvések összefoglaló szempontjainak mérlegeléséből keletkeztek, a mindennapi politikai élet és éppen a mi kisebbségi életünk napi kérdéseinek körébe vonták bele.” (Vásárhelyi 1989. 165–166.) Dávid Gyula: „Értsük meg! Makkai írása a világ lelkiismerete előtt átütő erejű, hangosan elzokogott vádbeszéd és védőbeszéd, melyet éppen nekünk kell végül meghallgatnunk, mert bár *rólunk*, de nem *hozzánk* szól.” (Dávid 1989. 191.)

17 Paál Árpád pontosan megfogalmazza: „Az egész cikk alapeszméje az, hogy nem politikai szempontból, hanem az általános humanizmus szempontjából nézi a kérdést.” (Paál 1989a. 130.) Csuka Zoltán, a kisebbségi kérdés szakértője, úgyszintén világosan látja Makkai szándékát: Makkainak „éppen az volt a célja, hogy a kisebbségi kérdés *szakértőinél* vitát kezdeményezzen, s ezzel legalább egy hajszállal közelebb vigye Európa egyik legvajújobb kérdését, a kisebbségi problémát az elcsendesítő megoldás felé.” Majd: „Mindenekelőtt maga Makkai Sándor hangsúlyozta, hogy a kérdést *nem politikai szempontból* nézi, hanem a legmélyebb gyökerében, *a humánus sorsát illetően*. Azok tehát, akik szenvedélyességükben bármelyik oldalról is politikai síkra igyekeznek áttolni, alapjában tévednek Makkai intencióinak megítélésében.” (Csuka 1989. 168.)

18 Paál Árpád kihangsúlyozza ezt a cseppet sem elhanyagolandó értelmezési szempontot: „Látnivaló, hogy nem a kisebbségi sorsban élők erkölcsstelenségéről, hanem magának a kisebbségi kategorizálásnak a tarthatatlanságáról szólott a szerző.” (Paál 1989a. 130.) Ugyancsak Paál utal arra is, hogy a kisebbségi kategória tartalmilag pontatlan, bizonytalan. „A »kisebbségek« fogalmát a világháború utáni nemzetközi szóhasználat alkotta, de tartalmára nézve ma sincs általánosan elfogadott megállapodás. Egyik felfogás szerint átmeneti állapotot jelent, másik szerint állandó létformát. Ez az ellentét is jelzi a kisebbségi kategória bizonytalanságát.” (Paál

4) Makkai felfogása a kisebbségi kérdéstről szellemi fejlődése eredményeként alakult ki, és nincs ellentmondásban sem az azelőtti felfogásával, sem az addigi egyéni beállítódásával és közéleti szerepvállalásával. Ellenkezőleg, mindezeknek az elvi, elméleti megalapozását jelenti.¹⁹

1989a. 131.) Ugyancsak Paál azt is kifejti, hogy *megalapozott és őszinte önkormányzatok nélkül* a „kisebbségi kategória” csak *szellemi hontalanságot* adhat. *„Jó volt – írja –, hogy ezt Makkai megdöbbenően megmondotta, mert máskülönben soha fígyelem nem támad még a magyar közvéleményben se e súlyos emberiségi kérdés iránt, holott abban milliós tömegű magyar néprészletek sorsa is benne foglaltatik. Jó volt ezt megmondani, habár Erdély magyarságából zavaros visszhang is támadt reá. De ez a zavaros visszhang is csak annak a bizonyítéka, hogy a kisebbségi kategória fogalmával mennyire nem vagyunk tisztában, s mennyire rászorulunk ebben a tekintetben is a több felismerésre és öntudatoságra.”* (Paál 1989b. 188.)

A kisebbségi kategória problémás voltára a kisebbségtudomány képviselője is felhívja a figyelmet: *„Azzal Európában minden kisebbségtudománnyal foglalkozó ember tisztában van, hogy a nemzeti öntudat »új értelmű kivirágzása« után maga a kisebbségi kategória is egészen új, talán még 1918-ban sem ismert kritikus helyzetbe jutott, s épp ezért vált – mai formájában – a humánus szempontjából lehetetlenné, s épp ezért láthatjuk a kisebbségtudomány terén azt a törekvést, hogy a más nemzet politikai államában élő nemzetrészek életformája is új megfogalmazást kapjon. [...] Tehát a kisebbségi kategória átértékelésben van, s a kisebbségtudomány feladata, hogy a nemzeti öntudat mai hevessége idején is a más nyelvi államban élő nemzettömbök részére az új életforma lehetőségét kölcsönös jóindulattal megtalálja. [...] A javítás tehát nem csak a mai kisebbségi nemzetrészek életérdeke, hanem a többségieké is, mert Európa majd minden nemzete bizonyos részében kisebbségi vagy többségi, és így a kérdés megoldása egyetemes európai érdek. Úgy is mondhatnánk, hogy ez a javítás Európa életmentő akciója.”* (Csuka 1989. 168–169.)

- 19) Makkai szövegének értő olvasói az általa kifejtett gondolatokban nem következetlenséget látnak, hanem a szellemi fejlődés, az átfogóbb és mélyebb elgondolás megnyilvánulását. Pilder Mária: *„Az a baj, hogy lényegében nem értik jól a dolgot még Sándorék sem. [A levél szerzője itt Reményik Sándorra utal – V. K.] Ők azt hiszik, hogy »következetlen« vagy, és egy »új Makkai«-ról beszélnek a »régivel szemben. [...] Ha »következetlenség«, akkor csak örülni tudok neki, hogy fejlődsz és előre mégy, ahelyett, hogy megállj egy helyben. Énszerintem csak a buta ember »következetes«. [...] A »következetlenség«-ről tehát ez lenne a véleményem. De szerintem még csak nem is következetlenség, amit írtál, hanem egyszerűen csak az érem másik oldala, és mindannak, amire tanítottál és amit hirdettél, a mélységesen mély és eddig rejtett *fundamentuma*.”* (Pilder 1989. 120–121.) Vásárhelyi János is leszögezi, hogy *„Akik figyelmesen újból és újból átolvassák a Makkai Sándor cikkét, azok egyet fognak érteni velem abban, hogy [...] azért ő mégsem tért le arról az útról, amelyen eddig járt. Írásában most is a keresztény kultúra és az ő népe sorsán töprengő léleknek gondja és aggodalma nyilatkozott meg.”* (Vásárhelyi 1989. 167.) Dávid Gyula is hasonlóképpen fogalmaz: *„Régi és új Makkai nincs, csak az, akinek ma is Erdélyben nyargal minden gondolata, rajta van most is szeme féltő tekintete. Én úgy látom, hogy ő most is egészen az, aki volt. Csak a világ lett más és gonoszabb.”* (Dávid 1989. 191.)

4. Makkai Sándor, a szerző

4.1. Makkai életútja

Egy szöveg értelmének a felfejtése során nem érdektelen vállalkozás odafigyelni a szerzőre, annak életútjára, mindazokra a lelki és szellemi élményekre, gyakorlati élettapasztalatokra, amelyekre a szöveg megírása előtt szert tett. Mindezek olyan előzetes tapasztalatok, amelyek a szöveg megalkotása során „játékba jönnek”, részt vesznek a szöveg értelemtartalmának a megformálásában, és fontos értelmezési szempontokat kínálhatnak ennek megértéséhez. Hasonlóképpen fontos értelmezési szempontokkal szolgálhatnak a szerzőnek mindazok a megjegyzései, reflexiói, amelyek a szövegével, keletkezési körülményeivel, másoknak a hozzáfűződő reakcióival kapcsolatosak. Mindez annál is inkább fontos, mivel a szövegalkotásnak egy olyan, a racionalitás-modernitás környezetébe ágyazódó technikájáról és kulturális környezetéről van szó, amelyben a szerző szerepkörében megjelenő alkotó szubjektum aktivitása cseppet sem elhanyagolandó, sőt a központban áll, sokszor egyenesen a közép-pontba állítódik. És nem csak ezért fontos, hanem M. Foucault szerint azért is, mert a szerzőknek az a megkülönböztető jegyük, hogy nem csak saját műveiket hozzák létre, hanem valami mást is: megteremtik „más szövegek kialakításának lehetőségét és szabályait” (Foucault 1987. 33.). Ebben a vonatkozásban Makkai nem csak a *Nem lehet* szerzője, hanem bizonyos mértékben annak a vitának is, s eme vita szövegeinek is, amely a *Nem lehet*-probléma körül kialakult.

A *Nem lehet* című írás szerzője Makkai Sándor, a két világháború közötti időszakban az erdélyi magyarság egyik egyházi, politikai és szellemi vezéregyénisége. Makkai életútja a Nagyenyeden és Kolozsváron folytatott teológiai és filozófia tanulmányok után a sárospataki és kolozsvári teológiai tanárkodáson, lapszerkesztési és egyházszervezési tevékenységen keresztül a püspöki székhez vezetett. 1922-től az erdélyi református egyházkerület püspökhelyettese, 1926-tól tíz éven keresztül püspöke volt. 1936-ban egészségi okokra hivatkozva lemondott a püspökségről, és Magyarországra távozott, ahol Debrecenben egyetemi tanárságot vállalt.

Mindez azonban az *életútnak*²⁰ csak a külsődleges aspektusa, az az „eseménytörténete”, amely a belső élményrétegződés, a megtanult és meg-

20 Itt és a továbbiakban az *életút* kifejezést abban filozófiai-hermeneutikai értelemben használom, amelyet Dilthey tulajdonított neki: „Az életút részekből, élmé-

szerzett tapasztalatok lelki és szellemi feldolgozása, az ezek alapján kimunkált cselekvési stratégiák gyakorlati megvalósítása szervez olyan egységgé, amely egy értelemegészként jelenítődik meg az élettörténeti folyamatban.

Makkai Sándor életútja a *Nem lehet*-cikk megírását megelőző időszakban az értelmező vizsgálódásban is ilyen értelemegészként, a lelki-szellemi és gyakorlati életvitel szétbonthatatlan egységeként ragadható meg. Ebből a nézőpontból tekintve Makkai a szó valódi, tulajdonképpeni értelmében *értelmiségi* volt, azaz olyan egyén, aki számára a szellemi és gyakorlati síkon megélt élet létteljessége tudatosan megalkotott értelemteljességként bontakozott ki és jelenítődött meg a maga hiteles létmódjában, a *kultúrában*. Számára a kultúra nem csupán egy külsődleges szellemi környezetként létezett, hanem a kibontakoztatható emberi teljesség létalapjaként, az emberi szellem és cselekvés *ontikus közegeként*. A kultúrával szembeni ilyenyszerű beállítódásában szerzett értelmiségi tapasztalatai mindvégig alakítólag hatottak kultúraszemléletére, és megvilágítják azt az *egzisztenciális jelentőséget*, amelyet Makkai a kultúrának tulajdonít egy emberi közösség életében. A viszony fordítva is érvényesül: Makkai lelki-szellemi érzékenysége és gyakorlati cselekvőképessége egy olyan kultúrában formálódik – az erdélyi magyar kultúrában –, amely a maga önszemléletében az erdélyi magyarság megtartó létalapjának tudja magát, és a kultúrahordozó értelmiség kultúraszemléletében, az értelmiségi szerepkörrel, hivatástudattal, feladatvállalással kapcsolatos elvárásokban ilyeneként definiálja önmagát.

Makkai az erdélyi magyar értelmiségnek egy olyan kimagasló képviselője volt, aki mind szellemi-elméleti, mind pedig gyakorlati értelemben *tudatosan* készült az értelmiségi hivatásra, és mindvégig ezzel a tudatossággal gyakorolta is mindkét vonatkozásban az értelmiségi szerepkörét. Sorsa, életútja, értelmiségi hivatása szervesen összefonódott az erdélyi magyarság történelmi sorsának átalakulásával, kisebbségi léthelyzetbe kerülésével. Egyházi vezetőként konkrét és hatékony lépéseket kezdeményezett nem csak az egyház belső életének a megújításáért, hanem az erdélyi magyarság oktatási, kulturális, szociális körülményeinek a megtartásáért, felemeléséért. A román szenátus tagjaként a politikai harcokban is részt vett az erdélyi magyarság politikai jogainak védelmében. Gyakorlati tevékenysége mindvégig egy jól átgondolt, tervszerű kisebbség-szervező, közösségépítő

nyekből áll, amelyek belsőleg összefüggenek egymással. Minden egyes élmény valamely énről vonatkoztatott, amelynek részét képezi; a többi résszel alkotott struktúra révén egy összefüggést képez.” (Dilthey 1990. 65.)

stratégiába illeszkedett. Ezt nem csak gyakorlati szempontból, hanem elméleti munkásságával is megalapozta, amely egy összefüggő, koherens kisebbségfilozófiai koncepció elemeinek a kidolgozására irányult.

Makkai elméleti vizsgálódásait kettős cél vezérelte: megérteni a kisebbségi léthelyzetet és megoldást találni az emberi lételjesség kibontakoztatására. Ehhez kiváló szellemi és módszertani alapot nyújtott filozófiai előképzettsége és mindvégig kitartó filozófiai érdeklődése, amely elsősorban nem kész filozófiai tételek egyszerű átvételében és hirdetésében nyilvánult meg, hanem a szó valódi értelmében vett *alkalmazott filozófia* művelésében. Az ő esetében ez egyrészt a kisebbségi lét mély filozofikus tartalmának, belső kategoriális összefüggéseinek a feltárásában, másrészt egy gyakorlati kisebbségi létprogram filozófiai megalapozásában valósult meg. Egyszerre törekedett a belterjességre, öncélúvá válásra hajlamos kisebbségi létezés kritikájára és egy konstruktív létprogram kidolgozására. Erre úgyszintén alkalmassá tette filozofikus gondolkodásmódja, amely hozzásegítette ahhoz, hogy filozófiai problémák öncélú vizsgálata helyett az emberi létezés lényegi problémáit filozófiai problémákként ragadja meg. De nem elhanyagolható kiváló íráskészsége sem, amelynek köszönhetően pontos megfogalmazásban, világos nyelvezettel, könnyed, gördülékeny stílusban tudta előadni mondanivalóját. Ennek köszönhető gazdag esszéírói és szépirodalmi munkássága is, amely szintén a kisebbségi öntudat alakítását, a létproblémákkal való kritikai-konstruktív szembenézést és a megoldáskereső törekvéseket szolgálta.

Összegezve: Makkai életútjának, személyiségének, erkölcsiségének egységes megnyilatkozási formája, Makkai értelmiségi létformája a *szolgálat*. Ebben mutatkozik meg a filozófiai, hitbéli, morális és személyes-egzisztenciális dimenziókban kibontakozó személyiségének széttörhetetlen egysége. Ez az egység tükröződik vissza mind a művei gondolatvilágában, mind a gyakorlati feladatvállalásainak koncepciójában és kivitelezésében, mind pedig általában az egyházához, a kisebbségi magyar közösséghez és önmagához való viszonyában.²¹ Ez az egység ugyanakkor az emberi tapasztalás átfogó és természetes egysége, amelyben az élet és a szellem törekvései, a közvetlen élmény és a megszerzett tudás, a tárgyilagos szemlélődés

21 Makkai önszemléletére jellemző, hogy saját életútját ő maga is belsőleg minden részletében összefüggő egységes szolgálatként értelmezi, mégpedig nem csak az utólagos visszatekintés során, hanem az életét végigkísérő folyamatos önértelmezésben is, amely éppen ezért ennek a szolgálattá szervesülő-egységesülő életútnak szerves alkotóelemévé és alakítójává is válik. Ennek a hermeneutikai nyitottságnak a legfontosabb dokumentuma éppen *Szolgálatom* című írása 1944-ből.

és a cselekvő részvétel, a megélt hit és a racionális meggyőződés, a morális kötelesség és a lehetőségekben feltárulkozó szabadság együttesen alkotja Makkai számára az emberi létteljességet. Ebben együtt van szemlélet és önszemlélet, értelmezés és önértelmezés, a külső körülményekre és önnön személyiségére egyaránt irányuló hitszerűen megalapozott, morálisan felelős, gyakorlatilag hatékony formáló-alakító, kritikai-konstruktív cselekvés.

4.2. Makkai Sándor és Jancsó Béla levelezése

Ez a létteljesség az értelmes élet, vagyis az önmagát az értelem felől szemlélő és az értelem irányában kiteljesítő élet folyamata, *hermeneutikailag nyitott történés*, amelynek az egyes mozzanatai kölcsönösen értelmezőleg kapcsolódnak egymáshoz. Ebből lehet megérteni azt a beállítódásbeli különbséget, amely Makkai, illetve számos erdélyi értelmiségi kortársa esetében megmutatkozik abban a kritikus időszakban, amikor életében fordulat következik be. A *Nem lehet*-vitában elhangzó hozzászólások, állásfoglalások egész sorozata mindenképpen összefüggést igyekszik teremteni Makkai életútjában a megelőző időszakban bekövetkezett változás és a cikk megírása, illetve mondanivalója között. Elégséges, ha itt csupán Jancsó Béla Makkaival folytatott levelezésének néhány mozzanatára utalunk, amelyek fontos értelmezési szempontokat tartalmaznak a *Nem lehet*-problémához is.

Jancsó Béla a Makkai életútjában bekövetkező változásokat – a püspökségről való lemondást, valamint a Magyarországra való áttelepülést – az erdélyi magyar közélet, a kisebbségi sors vonatkozásában tartja morálisan problematikusnak. Véleménye szerint az első tény, a lemondás, még ha emberileg indokolhatónak és morálisan becsületesnek is tekinthető, „erdélyi magyar szempontból” „nem csak egyházi, hanem egyetemes erdélyi magyar veszteség” (Jancsó 1989a. 96.). A második tény, az áttelepülés, amely nem szükségszerű következménye a püspökségről való lemondásnak, azon túlmenően, hogy Makkainak a kisebbségi sorsról, a hűségről és a helytállásról szóló addigi tanításával ellentmondásban álló cselekedet, morálisan is kifogásolható, mivel az erdélyi magyarságért, a kisebbségi sorsért felelősséget vállaló értelmiségi felelőtlen lépésének, lelkiismeretlen cselekedetének, erkölcsileg romboló hatású példának²² minősül, olyan tettnek amely a közös-

22 „Nagyobb [a püspökségről való lemondásnál – V. K.] s hatásaiban kiszámíthatatlan csapás: egy borzasztó példa erkölcsi rombolása akkor, amikor pusztán az erkölcs, a hűség tarthat meg bennünket.” (Jancsó 1989a. 96.)

ségi eszmények szolgálatáról való lemondással jár az egyéni törekvések érvényesítése érdekében, és ami miatt egy olyan személyiség mint Makkai „az erdélyi magyar lelkiismeretnek” tartozik számadással. Jancsó már az első lépéssel kapcsolatban figyelmezteti Makkait, hogy a helyes döntés érdekében a (személyes) egészség, az egyház és az erdélyi magyarság hármasszempontjára egyaránt tekintettel kell lennie, mert döntése (lemondása) nem csak az erdélyi magyarságra hozhat kiszámíthatatlan csapást, hanem önmagához is méltatlanná válhat általa.²³ Itt még Makkai személyisége és közéleti szerepvállalása kapcsán Jancsó tekintettel van a probléma egyéni és közösségi, közéleti dimenzióira, még megengedi azt, hogy a közügyet hátrányosan érintő döntésbe az egyéni, magánéleti motiváció is elfogadható módon belejátszhat. A második lépés megítélésében viszont már a személyes szempont, s annak személyes vonatkozású moralitása nem jöhet számításba a közösségi szempont erkölcsi súlyával, az „őrhely elhagyásának vádjával” szemben.²⁴ Az erdélyi magyarságnak itt és most nem olyanokra van szüksége, akik távolról és kívülről szolgálják az ügyét, mert ezt az ügyet igazából csak belülről lehet szolgálni (vö. Jancsó 1989d. 44).²⁵ Ez az ügy – lép tovább Jancsó – éppen a Makkai által eszményként hirdetett „lelki ember” ügye, „a lelki ember alapja pedig: a felelősség” (Jancsó 1989e. 59–60.). A végső, s az egész érvelési mód voltaképpen természetét megvi-

23 „Mindhárom szempont – egészségédé, egyházadé, az erdélyi magyarságé – azt írja elő: ne hamarkodd el döntésedet, ne teremts most kész helyzetet, mert leveledben feltételezett szándékod magadra, egyházadra, az erdélyi magyarságra egyaránt kiszámíthatatlan csapást hoz. Terád azt a legnagyobbat, ami egy akkora szabású és hivatású embert csak érhet, mint Te, azt, hogy *méltatlan leszel önmagadhoz.*” (Jancsó 1989d. 44.)

24 „Az elvi kérdésen túl erkölcsileg: kétségtelenül van különbség aközött, hogy egyenlő vagy kisebb állásba mérsz. De az őrhely elhagyásának vádját sehogy se kerülhetnéd el.” (Jancsó 1989d. 43.) Makkai előző levelében kifejtette, hogy az erdélyi célokat is szolgáló magyarországi munkavállalást egyáltalán nem tartja elítélendőnek. De erkölcsileg elítélendőnek tartaná egy erdélyi munkakörhöz hasonló magyarországi munkakör elvállalását. Például azt, hogy az erdélyi püspökségről való lemondása után mondjuk Magyarországon püspöki funkciót vállalna el. „Azt tartom ui., hogy hasonló vagy azonos munkakört vállalni föltétlenül kedvezőbb anyagi és külső feltételekkel, kényelmesebb és csillogóbb világbeli körülmények között: ez joggal elítélhető volna. Ez az őrhely elhagyásának volna mondható. Ilyen értelemben tehát tényleg »hihetetlen« állítás rólam az, hogy az erdélyi püspökséget fölcserélem ittenivel.” (Makkai 1989c. 40.)

25 Ezt az érvet Jancsó megint csak Makkaival vitatkozva fogalmazza meg, Makkainak arra a kijelentésére válaszolva, hogy: „Én azt sem tartom, hogy aki testileg, helyileg nem Erdélyben van, az nem szolgálhat erdélyi célokat.” (Makkai 1989c. 40.)

lágító alapvető érvet Jancsó már a *Nem lehet* megjelenése után fogalmazza meg, az abban kifejtett végkövetkeztetésre is vonatkoztatva: „Makkai Sándor nem magánember, hanem közszellem és szellemi szimbólum volt”. (Jancsó 1989b. 224.) Jancsó nézőpontjából az erdélyi magyar kisebbség vonatkozásában az az egység, amelyet Makkai szolgálata megvalósít, olyan totalizáló egységgé minősül át, az egyházi-közéleti-szellemi vezér kizárólagos szerepkörévé, aki teljességgel magábaolvasztva-megszüntetve Makkai magánemberi mivoltát, szellemi szimbólummá átlényegülten fejt ki megtartó erejét a kisebbségi tudatban. Ez a szimbólum, amely a kisebbségi sors hősi-es vállalására ösztönzi az erdélyi magyarságot, szenved visszavonhatatlan károsodást Makkai morálisan elmarasztalható tette folytán. Csakhogy itt Jancsó akaratlanul is a paradox morális ítélkezés csapdáját állítja fel: ugyanis az őrhely felelőtlen elhagyásával, a kisebbség lelkiismeretlen cserbenhagyásával vádolt Makkai döntésének immoralitása a kisebbségre azért jelent csapást, mert a szellemi szimbólum, a hitet éltető bálvány omlik ezáltal össze. A szimbólum morális talapzatát megingató ítéletet éppen az a kisebbségi értelmiségi tudat állítja fel, amely éppen szimbólumokra támaszkodó szemléletmódjánál fogva csak az önnön nézőpontjából képes megítélni és elítélni a Makkaiéhoz hasonló cselekedeteket, éppen a lényegét nem látva be: a szimbólumnak és a magánembernek azt a szerves, de differenciált egységben való összetartozását, amely Makkai szolgálatának szétszakíthatatlan lét- és értelemegységét adja. Ily módon a kisebbségi létet szellemi szimbolikus alapokra építő kisebbségi tudat magába záruló öncélúságában és csillapíthatatlan szimbóluméhségében menthetetlenül saját szimbólumait falja fel, s előbb-utóbb a teljes reménytelenség mocsarába süllyed.

Makkai erre – a kisebbségi létre belülről leleselkedő – veszélyre is figyelmeztet, valahányszor a kisebbségi létezés öncélúságát teszi a kritika tárgyává. Leveleiben erre Jancsó Béla figyelmét is ismételten felhívja, de érvei mindig éppen Jancsónak a kisebbségi öncélúságból táplálkozó szemléletébe ütköznek. Makkai a maga nyitott élethorizontjában természetesen véli, hogy a belső lelki-szellemi élményekké átformálódó tapasztalatok és az alakulásban levő külső körülmények hatására mind az elméleti elgondolásai, mind a cselekvési módozatai rendre átalakulnak. Ez az átrendeződés viszont nem érinti azokat az alapvető értékeket és azt az általánosan jellemző beállítódást, amelyek a személyiség morális integritását és az egész életegység értelmi tartalmát szavatolják. Ilyen, az életét magán- és közéleti dimenzióiban egyaránt érintő nagyobb horderejű változásokról tájékoztatja leveleiben Jancsó Bélát, okokra és érvekre is hivatkozva. Ami az erdélyi magyarsággal kapcsolatos elméleti álláspontját illeti,

annak olyan értelmű módosulásáról számol be, mely szerint az erdélyi magyarság problémáját az öncélúság és a különállóság helyett az egységes magyarság keretében véli megoldhatónak.²⁶ Ez az elgondolás – amelyre a későbbiekben is még érvelő-magyarázó szándékkal visszatér – összefügg az erdélyiségről (transzszilvanizmusról) alkotott sajátos felfogásával is, mely szerint az elsődleges hangsúly ugyancsak arra tevődik, hogy a kisebbségi sorsban élő erdélyi magyarság az egységes magyarság része.²⁷ Az is kiderül, hogy nem egy hirtelen bekövetkező szemléletváltásról van szó, hanem egy hosszabb ideje érlelődő koncepció körvonalazódásáról, amely Makkainak egy átfogóbb nemzetpedagógiai koncepciójába illeszkedik bele. Álláspontja megváltozása miatt a Jancsó Bélában ébredt kételyeket²⁸ eloszlatandó arra is hivatkozik, hogy egy olyan rendszeres nemzetpedagógiai könyvön dolgozik, amely a felmerülő kérdésekre választ fog adni.²⁹

26 „Te bizonyára igen jól tudod – írja Jancsónak bizalmasan –, hogy a Magunk revíziója óta eltelt esztendőök alatt az én felfogásom mind határozottabban arra fordult, hogy az erdélyi magyarság vagy az erdélyi református egyház különválása helyett éppen a magyar szellem, hit és munka egységét érvényesítsük, tehát egy itteni [magyarországi – V. K.] református püspök munkája az én szememben nem más munka, mint az enyém Erdélyben.” (Makkai 1989c. 40.) Egy másik levelében már a morális elmarasztalásra válaszolva írja sokkal szenvedélyesebben: „Ha most köztetek lennék, és valaki mást, hasonló okok miatt, meg kellene védenem, egészen más cikket írnék arról, akit szeretek, és akinek adósa vagyok, és bebizonyítanám neked, kedves Béla, hogy az erkölcs, hűség és helytállás parancsát nem szegte meg az, aki az erdélyi magyarság sorsát hosszú tépelődés és tapasztalat után csakis az egyetemes magyarság egységes sorsához kötve látja megoldhatónak, és ezért, amíg csak él, küzdeni akar, szükségképpen megváltozott térbeli és formai feltételek között.” (Makkai 1989g. 98.)

27 „Az erdélyiség mint szellemiség, mint érték kategória igazán nincs térbeliséghez és testséghez kötve. Ha ahhoz volna kötve, ezt jól értsd meg, kedves Béla, akkor árulás volna az egyetlen és egységes magyar szellemiség ellen, és akkor az ítélet azokra hull vissza, akik így értelmezik.” (Makkai 1989g. 99.)

28 „Kisebb baj – írja Jancsó –, hogy ez nekem fáj [mármint álláspontjaik távolodása egymástól – V. K.], a nagyobb, hogy még nem tudom: a Te új s még eddig ki nem fejtett, be nem bizonyított ideológiai álláspontod jelent-e a közre annyi hasznot, mit az előbbi jelentett. Ez az igazi kérdés. Ennek kifejtésére és az erre töled várt »felelet«-re nekünk, erdélyieknek nagy szükségünk van, mert lelki eltávolodásod okai bizonyára a hirdetett transzszilvanizmus hibáiból is erednek, azt látnunk kell, azt mutasd meg nekünk.” (Jancsó 1989g. 100.)

29 „Most – egyebek mellett – egy rendszeres nemzetpedagógiai könyvön dolgozom, majd a tavasszal fog megjelenni, mely Neked sok tekintetben feleletet fog adni meg nem válaszolható kérdéseidre abban, hogy az én gondolkodásom s hivatásérzetem hová s miért alakult.” (Makkai 1989h. 101.) Itt Makkai *Magyar nevelés, magyar műveltség* című készülő könyvére utal.

Hasonlóképpen, leveleiben Makkai Jancsó Bélát a gyakorlati tevékenységében bekövetkező fordulatról is tájékoztatja, a püspökségről való lemondás és a Magyarországra való áttelepülés körülményeiről. A püspökségről való lemondással kapcsolatban nagyon sokatmondó Makkai érvelésének a tartalma, amely rámutat arra, hogy miként is érti ő a kisebbségi sorsban egy közéleti funkció betöltésének morális vonatkozásait. A közéleti szerepet Makkai nem a szimbolikus oldaláról, hanem a napi problémákat felvállaló és megoldó gyakorlati ember nézőpontjából tekinti. Ez pedig világosan megvonja a gyakorlati hatékonyság tekintetében az adott szerepkör betölthetőségének a határait, mind szubjektív-egyéni, mind pedig objektív-intézményi vonatkozásban. Makkai alapgondolata szervesen beleilleszkedik kisebbségpolitikai koncepciójába. Egy kisebbségi közéleti szerepkör tényleges hatékonysága (haszna) a kisebbség számára nem annyira szimbolikus jellegében, mint a problémamegoldó működtetésében rejlik. A kisebbségnek nem szimbólumokra, hanem tevékeny, problémamegoldó személyiségekre van szüksége. Makkai számára ebből morális tekintetben két következmény adódik. Egyrészt minden közéleti funkció betöltőjével kapcsolatban morális követelményként merül fel az, hogy az illető funkciót a maga belső mértéke szerint töltsse be, tehát úgy, ahogy az a legműködőképesebb, a leghatékonyabb, a céljának leginkább megfelelő. Másrészt – s éppen az előbbiből következően – az illető közéleti személyiség addig láthatja el az adott szerepkört, amíg képes azt a mértéke szerint betölteni. Akkor jár el imorálisan és vonható erkölcsileg felelősségre, ha a ráruházott szerepkört nem használja ki a lehetőségek maximális szintjén, illetve ha betöltéséhez akkor is ragaszkodik, amikor már nem tudja a megkívánt módon ellátni a feladatait. E tekintetben ténylegesen azoknak tartozik felelősséggel, akik az adott funkciót ráruházták,³⁰ illetve saját lekiismeretének, amely folytonosan a belső mércére irányítja a figyelmét.

Leveleiben Makkai azzal indokolja lemondását, hogy olyan helyzetbe került belsőleg és külsőleg³¹ egyaránt, hogy már nem tölthette be az ál-

30 „Az egyetlen fórum, amelynek én felelősséggel tartozom hivatalosan, az egyházközségi közgyűlés...” – írja Makkai (Makkai 1989c. 39.).

31 „...a »mi időnk« Erdélyben lejárt” – [mármost az idősebb nemzedék szemléletileg, módszertanilag betájolható cselekvési ideje – V. K.] (Makkai 1989d. 94.). Ezt a környezetében levők és elfogulatlanul ítélők is így látják. László Dezső szinte szószerint ugyanezt mondja Makkairól: „Makkai mint a maga sorsát, küldetését és a világ folyását élesen látó ember előre megérezte, hogy az ő ideje Erdélyben eltelt; testi, szellemi erejéből már nem futja az itteni súlyosbodó föladatak betöltésére”. (László 1989a. 102.) Ezzel kapcsolatban Makkai teológiai önéletrajzában így ír: „Nem a munkába fáradtam és betegedtem tehát bele, hanem olyan meddő küz-

tala állított magas mércének megfelelően a püspöki funkciót, tehát morális kötelessége (is) volt a lemondás.³² De mind a püspöki funkció ellátása tekintetében, mind a lemondás tekintetében cselekedete morálisan nem vonható kétségbe, s felelősséggel egyedül az egyháznak tartozik, amely kinevezte a püspöki funkcióba és felmenti belőle. Az erdélyi magyarságnak nem ebből származik kára, hanem abból származott volna, ha Makkai továbbra is ragaszkodik a püspökséghez olyan feltételek között, amelyek között már nem tudta volna feladatait hatékonyan ellátni. Akkor lehetne erkölcsileg felelősségre vonni, az erdélyi magyarság lekiismerete elé idézni. Az emberi megnyilvánulások valós erkölcsi dimenzióját a tények nem ismeretében történő elfogult, helytelen ítékezés torzíthatja el.³³ Magyarországi áttelepülésének egyéni-személyes vonatkozásait Makkai úgyszintén természetesen tartja, az előbbi gyakorlati elvből kifolyólag is. Szerinte ha valaki ténylegesen hatékonyan akarja szolgálni az erdélyi magyarság ügyét, akkor azt semmiképpen sem közösségi vagy szellemi szimbólumként teheti, hanem meg kell keresnie a cselekvő szolgálat gyakorlatilag leghatékonyabb módját. Ez pedig nincs kizárólag Erdélyhez kötve. Makkai úgy véli, hogy a maga sajátos, személyes életfeltételei között és a magyarságról alkotott koncepciójának megfelelően a továbbiakban Magyarországon sikeresebben szolgálhatja az erdélyi magyarság ügyét is, mint „élő tilalomfaként” otthon Erdélyben.³⁴ És ismételten biztosítja levelezőpartnerét afelől, hogy ez irányban az alapvető beállítódása, szándéka nem változott meg.³⁵

delmekbe, melyeket a mind imperialistább és reakciósabbá váló kormányzattal legegységesebb jogainkért és ősi intézményeinkért folytatva, mindinkább éreznem kellett, hogy tevékenységem már nem előmozdítja, hanem akadályozza egyházam, népem érdekeit.” (Makkai 1990. 119.)

- 32 E tekintetben Makkai világosan, egyértelműen fogalmaz: „Én azt tartottam és tartom becsületes dolognak, hogy lemondtam, mert a *lekiismeretem* által megállapított mérték szerint a munka egészét nem tudtam volna továbbvinni.” (Makkai 1989d. 57.)
- 33 Azzal kapcsolatban, hogy Jancsó romboló erkölcsi példát lát Makkai döntéseiben, Makkai helyesbít: „Sajnos, köztünk támadt végzetes szakadék: te »egy borzasztó példa erkölcsi rombolásának« ítéled máris, a tények teljes ismerete nélkül, azt a kényszerű és szomorú eseményt, ami rajtam végbement, mintha én azt akartam volna, hogy példát adjak vele. Holott ez a beállítás, ez a figyelemfelhívás nyomja reá a példa erejét.” (Makkai 1989g. 99.)
- 34 „... az *élő tilalomfa* szerepét Erdélyben, amelyről írtál, semmiképpen nem kívánom sem magamnak, sem másnak” (Makkai 1989d. 57.).
- 35 „De abból, hogy »borzasztóan megnehezítené [az] eddig közös eszményeinkért vívott harcot« az én mostani távolmaradásom, hidd el, csak azoknak lesz káruk, akik még nem akarják az én segítségemet ostobán, botorul elfogadni. Természete-

Makkai Jancsóhoz írt leveleiben, érvelési módjában világosan kirajzolódik két, módszertanilag tanulságos gondolat, amelyekkel az öncélú erdélyiség és a romantikus hősiek helytállás mítoszainak a veszélyeire hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy elvi, szellemi síkon a létstratégiák kialakításában a romantikus elfogultsággal szemben a józan, racionális megfontolásokat kell előnyben részesíteni.³⁶ Másrészt arra, hogy mind a közéleti szerepkörök betöltésében, mind az azokat betöltő személyiségek megítélésében világosan szét kell választani a személyes-szubjektív és az intézményi-objektív szempontokat, dimenziókat. Az erdélyi magyarságnak hatékony közéleti megnyilvánulásokra van szüksége, s ez a hatékonyság – ténylegesen a probléma megoldására, azaz a dolgra magára irányuló cselekvés, és az adott cselekvés valós természetének és mértékének megfelelő hiteles megítélés – csak akkor érhető el ténylegesen, ha sikerül mind a cselekvésben, mind a megítélésben valóban különválasztani a magánszféra és a közélet területeit. A „kisebbségi szimbólum” valójában egyszerre magánember és közéleti személyiség, s mindenkinek megvan a maga területén az érvényessége a másikkal szemben. Ezek nem a mindennapok külsőségeiben, hanem az egyéni életút belső élményvilágában találkoznak össze és szerveződnek szilárd és átfogó élet- és értelemegységé.

5. A *Nem lehet* című cikk mint szöveg

5.1. A szöveg műfaji és tartalmi jellemzői

Makkai *Nem lehet* című cikke műfaji *határterületeken* mozgó írás. A vizsgálódás elvi szintjének megfelelő filozófiai perspektívával egyrészt tudományos megfontoltság és távolságtartás, másrészt a résztvevő érintettségéből fakadó szubjektív, olykor lírai kifejeződési formát öltő szenvedélyessége társul. Az átélt élmény és a tiszta szellemi közegben kimunkálódott gondolat oly módon találkozik benne és erősíti fel kölcsönösen

sen attól én Erdélyért meg fogom tenni, amit meg lehet és meg is kell majd tennem.” (Makkai 1989e. 62.) Egy másik levelében: „Én kész vagyok tovább dolgozni azokért a célokért, amelyekért eddig is dolgoztam.” (Makkai 1989f. 94.)

36 „Egyébként pedig – írja Jancsónek –, ha nem gondolkozunk romantikusan, hanem józanul, gyarló emberektől ne kívánjunk többet, mint amennyit elbírhатnak. Ha minden erdélyi magyar helytáll addig, amíg bírja, éppen eleget tett.” (Makkai 1989g. 99.)

egymást, hogy közben az érintett résztvevő szubjektív érdekeltsége diszkrétan a háttérben marad, s a tételesen megfogalmazódó, a kijelentés sodró erejével magával ragadó gondolat a filozófiai általánosság szintjén maradván nem nyer tudományos bizonyítást. Az írás belső szenvedélyességének éltetője a *kritikai hangnem* is, amely viszont a külső politikai tényezők felé irányul, anélkül azonban, hogy konkrét politikai megoldással kapcsolatos programot kínálna. Makkai szövege tehát szigorúan tekintve nem módszeres filozófiai értekezés, nem is tudományos szaktanulmány, még kevésbé szépirodalmi, lírai alkotás vagy politikai vádbeszéd. Bár mindenik műfajból hordoz magában bizonyos elemeket egy olyan sajátos keveredésben, amely csak a jó értelemben vett *publicisztikai esszé* sajátja lehet.³⁷

Annál is inkább ennek tekinthető, mivel Makkai maga már jó ideje a legkülönbözőbb szövegeiben a kisebbségi kérdéssel kapcsolatos felfogásának alakulásáról beszél, s ez az út valóban dokumentálható részletesen kidolgozott, sokszor terjedelmes szövegekkel, amelyek tartalma, mondanivalója szerves összhangban áll a *Nem lehet*ben felvetett problémákkal és kifejtett állásponttal. A *Nem lehet*ben a pillanat tömörségébe és töménységébe sűrítődik az a koncepció, amely hosszabb ideje érlelődik

37 Makkai írásának műfaji behatárolását László Dezső kísérte meg: „prózában írt lírai alkotás”. „Én nyugodt lélekkel mertem a címben elégiának, azaz gyászdalnak minősíteni ezt az írást, gyászdal a kisebbségek felett – prózában. Ezzel azt akarom jelezni, hogy a Makkai Sándor írása lírai alkotás.” (László 1989b. 193–194.) A líraiság vonásával egyetérthetünk, anélkül azonban, hogy a Makkai-írás olyan domináns vonásának tekintenők, amely műfajilag lehetségessé teszi a kisebbségi sors vonatkozásában a pesszimista hangvétel érvényesítését. Egy jelenkori olvasatban sokkal szembetűnőbb a világ lelkiismeretét megcélzó vádló, kritikai hangnem, mint a kisebbségi sorssal kapcsolatos pesszimizmus. A sötét tónus, a pesszimizmus sokkal inkább a korabeli olvasat (értelmezés) sajátja, mintsem magáé a szövegé. Ezen túlmenően azonban helyeselhetjük László Dezsőnél a filozófiai aspektus erőteljes – és a kisebbségi magyar kultúrában jellemző módon szinte egyedüli – kihangsúlyozását. „Ebben az írásban az írásmű, az elégia tartalmát a történetfilozófus adja, de a feldolgozást a lírikus végzi. Elégiájában a történelem egyik megrendítő fejezete felett filozófiai eszmélkedést folytat, a filozófus éppen csak hogy meglátja a tények egy bizonyos összefüggését, de nem kutat tovább, nem hasonlít össze, nem mérleget, nem keres ellenérveket, hanem elhallgat és átadja a szót a lírikusnak, aki a filozófus által megsejtett lehetőségeket továbbnőtteti, abszolutizálja és uralkodóvá teszi. A filozófus által megpillantott sötét lehetőség a lírikus számára természetszerűleg lett az egyetlen lehetőség. Az írás műfaji értéke éppen abban van, hogy ezt az egyetlen lehetőséget vakmerő bátorsággal, sugalló erővel, minden más lehetőségre való tekintet nélkül állítja a mű középpontjába.” (László 1989b. 193–194.)

már Makkai saját életútjának belső erőterében – Makkainak a kisebbségi kérdésről, a transzszilvanizmusról, a magyarság problémájáról való felfogásának fokozatos átalakulása, nem csak az elméleti érdeklődése, hanem és főleg a közvetlen élményei, élettapasztalata hatására³⁸ –, szerves összefüggésben a külső társadalmi-politikai körülmények alakulásával – az 1937. esztendő küszöbén Makkai számára úgy látszott, hogy Európaszerte felerősödik a nacionalizmus, nemzeti sovinizmus, irredentizmus, a román és a magyar kormányok politikáját is beleértve –, s e kettő találkozásának egy kritikus pontján hirtelen, majdhogynem ötletszerűen a felszínre bukkan a maga váratlan, döbbenetes és megmásíthatatlan szókimondó nyíltságával. Ennek köszönhető az az értelmiségi körökben lelki-szellemi-erkölcsi viharokat kavaráó hatás is, amelyet kiváltott.

Makkai írásának van egy szembetűnő sajátossága: a *kimondás*, amelynek minden szaván átsüt a természetesen feltárulkozó igazság mondásának hite. A Makkai által kimondott kihívó igazság nem a tudományos megalapozottság bizonyosságával hivatkozik, s ezért törékenynek, vitára ingerlőnek tűnik, de azt még a legvehemensebb vitakozók is titkon érzékelik és bevallják, hogy radikálisan ellentmondani neki, megsemmisítő cáfolatot ellenében felhozni igazából mégsem lehet. A kimondott igazság: *teremtő igazság*. Teremtő erejének semilyen bizonyító eljárással sem lehet ellenállni. Ezért tüzei fel olyannyira a szenvedélyeket és dobja felszínre a kisebbségi értelmiségi tudatnak a mélyben szunynyadó önmagával szembeni összes veszélyes elfogultságát. Nem egyszerűen az a probléma, hogy most Makkai látszólag váratlanul mást mond, mint amit addig mondott, vagy amit már megszoktak tőle, hanem arról, hogy az általa felvetett kisebbségi problémáról ettől a pillanattól másképp kell gondolkozni és beszélni, mint ahogy addig gondolkoztak és beszéltek róla. A hagyományba ágyazódó megszokás ásitó nyugalalmát lendíti ki a sarkaiból végzetesen és végletesen. Olyan erővel robban be a közéleti nyilvánosságba Makkai igazsága, hogy az általa felkavart nyugalomnak már többé nem áll módjában eredeti állapotába visszaállni. A kisebbségi tudatot rákényszeríti az önmagával való szembesülésre, olyan önkinyilatkoztatások megtételére, amelyekben a Makkaihoz hasonló kimondásos teremtő igazságok formájában elkerülhetetlenül lelepleződik a rá jellemző romantikus, heroizáló szemléletmód, az összes mítoszképző

38 „Lassanként halmozódott fel lelkemben – írja teológiai önéletrajzában – a kisebbségi kategóriának tarthatatlanságát, lehetetlenségét, a nemzeti és emberi méltóság-gal összeegyeztethetetlen voltát éreztető tapasztalások besegítő mérge is.” (Makkai 1990. 119.)

mechanizmusaival egyetemben, és ettől arrafelé nem történhet az eredeti formájában való visszaállítására irányuló olyan kísérlet, amelyre ne vetülne rá a rossz lelkiismeret nyomasztó árnyéka.

5.2. A szöveg értelemszintjei

Makkai írásának igazságtartalma több értelmezési szinten közelíthető meg, az írás által megkívánt és a benne felmerülő probléma által hordozott értelmezési szempontoknak megfelelően. Ezek a filozófiai, politikai, morális és egzisztenciális értelem-, illetve értelmezési szintek.

a) Az írás elvi szinten, „légüres térben” mozgó általános érvényűnek szánt kijelentései, illetve az általános humánium nézőpontja, amelynek horizontjában a végkövetkeztetését levonja, elsősorban filozófiai megközelítést és értelmezést igényelnek, az egész problémafeltevés filozófiai kontextusba helyezését;

b) az írásnak elsősorban a politikai tényezők és a politikai szituáció, döntéshozatal ellen irányuló kritikai éle, valamint általános érvényűnek szánt végkövetkeztetésének sajátos politikai konzekvenciái szükségessé teszik Makkai mondanivalójának a konkrét történelmi-politikai kontextusban való megvilágítását is, még akkor is, ha saját bevallása szerint a politikai megoldás keresésétől tartotta a legtávolabb magát;

c) az írás értelemtartalmának mind a filozófiai, mind a politikai összetevői a morális vonatkozások dimenzióiban teljeseznek ki, az általános humánium horizontjában, amely elkerülhetlenné teszi a felvetett probléma morális kontextusának, erkölcsi vetületeinek a vizsgálatát;

d) végül nem kerülhető meg az elvi megközelítés egyetemesség-horizontjában nem kellőképpen explicitált, de közvetett, rejtett vagy elejtett utalások formájában mindvégig jelen levő, a közvetlen tapasztalati élmények formájában a többi értelmi szintbe is szervesen beleszövődő és folytonosan belejátszó egzisztenciális értelmezés sem, amely a más értelmezőktől/értelmezésektől függetlenül is Makkai egyéni, személyes életútjának kontextusába állítja mondanivalójának az értelmét.

Ezek az értelemszintek, Makkai írásának műfaji sajátosságainál fogva, de a problémafeltevés módjánál fogva is átjátszanak egymásba és kölcsönösen rávilágítanak egymásra. Ezért az értelmezési kísérletekben nehéz lenne egyértelműen elhatárolni a különböző értelemszinteket egymástól. Annál is inkább, mivel nem különböző igazságok feltárulkozásáról és megmutatkozásáról van szó, hanem egyazon átfogó igazságról, amely a különböző megközelítési perspektívákban és a partikuláris ta-

pasztalatokra való vonatkoztatottságaiban más-más arcát mutatja felénk, de egyikkel sem azonos a maga egészében. Lényegéhez az is hozzátartozik, hogy ez *történi igazság*, amely az értelmezések révén, az azokba bevont előzetes tapasztalatok és problémahorizontok összefüggéseiben is folytonosan formálódik, mivel maguk az értelmezések is szerves részét és alakító erejét képezik ennek az igazságtörténésnek.

5.3. A szöveg címzettje(i)

A továbbiakban nyilván az a kérdés is felmerül, hogy ki (kik) ennek az írásnak a *címzettje(i)*.

Az előzőekben már láttuk, s ezt maga Makkai is több helyütt megerősíti, hogy a *Nem lehet* mondanivalójának félreértése abból adódik, hogy az írás végkövetkeztetését az erdélyi magyar kisebbség képviselői magukra vonatkoztatták, holott nem a kisebbségekről mondott ítéletet, hanem azoknak a hatalmaknak a lelkiismeretlenségéről, akik a kisebbségi kategóriát megteremtették és fenntartják. Az írás első számú címzettje tehát – mint ahogy ez közvetlenül magából a szövegből is kiderül – „Európa lelkiismerete”, a „világ lelkiismerete”, amely kritikátlanul eltűri, elviseli az emberi méltósággal össze nem egyeztethető kisebbségi létállapot mesterséges fenntartását.

Ugyanakkor azonban van Makkai írásának egy másik – egy rejtett – címzettje is, s ez éppen az, akit maga Makkai ugyan nem nyilvánít hivatalos címzettnek, de akihez közvetve ebben az írásában is szól, és végső fokon ugyanazt mondja most is neki, amit előző írásaiban közvetlen fogalmazásban már többször is elmondott. Ez nem más, mint a kisebbségi értelmiségi tudat, amely az írás mondanivalója által találva érezve magát, vitatkozó buzgalmában önkéntelenül is leleplezi a kritikai önreflexió hiányában tenyésző öncélúságát. A kisebbségi tudatnak a belső erőtere, sajátos öncélú és önreproduktív világa – Makkai számára is világosan – egy olyan sajátos értelmező közegként működik – lásd az „erdélyi akusztika és sugártörés” másságát a magyarországgal szemben –, amely az eredeti értelmet áthangolja a maga befogadói igényei szerint, mindig azt értve meg belőle, ami számára öngazolólag hat. Ebben az értelemben is – Makkai mondanivalójának az értelmezési tehetetlenség folytán való félreértése, félreértelmezése révén is, ami voltaképpen szintén nem más, mint egy lehetséges, a belterjességben tenyésző kisebbségi előítéleteket játékba hozó értelmezés – az öncélú kisebbségi tudat maga termeli a pa-

radoxont, amikor az öngazolás vádját fordítva szembe Makkaival volta-
képpen saját öngazolásába bocsátkozik.³⁹

5.4. A szöveg intertextuális kontextusa

További kérdésként nyilván az merül fel, hogy ez az írás hogyan illeszkedik be, elsősorban tartalmilag-értelmileg, Makkai más írásainak kontextusába, hogyan alakul az az *intertextuális* erőter, amely az objektívabb, célratoróbb, a dolog természetéhez pontosabban igazodó értelmezést elősegíti.

Tartalmi-értelmi vonatkozásban Makkai életművén belül a *Nem lehet* három másik íráshoz kapcsolódik. Van egy fontos előzménye, Makkai *Hősiesség* c. cikke, amely 1935 januárjában jelent meg a *Budapesti Hírlapban*. Továbbá, háttérben ott áll a készülő nagy nemzetpedagógiai munka, a *Magyar nevelés, magyar műveltség*. Végül 1939-ben Makkaitól

39 Álljon itt két fontos önmagáért beszélő Makkai-szövegrész, amelyek a fentieket egyértelműen megvilágítják: „Ezentúl, kedves Sándorom [Reményik Sándor – V. K.], arra szeretnék rámutatni, hogy álláspontomat, sőt állításaimat is félreértetted. Ez a félreértés természetesen egészen más, mint egy rosszhiszemű emberé, mert te szeretettel igyekeztél behelyezkedni az én állítólag »új« gondolatvilágomba is. De ténybelileg mégis félreértés. Úgy látszik – ami pedig nem volt tulajdonságom –, nem tudtam magamat világosan és félreérthetetlenül kifejezni. Vagy az erdélyi akusztika és sugártörés tényleg más, mint az itteni. Mentségem, hogy amint te is rámutattál, cikkem nem *nektek* szólt, hanem *helyettetek* szólt a világ *lelkiismerete* felé.” (Makkai 1989i. 146.)

„Igen tanulságos volt az a vihar, amelyet 1937 tavaszán a *Láthatárban* megjelent *Nem lehet* c. cikkem idézett fel. Ebben elsősorban Erdéllyel kapcsolatban fejtem ki a kisebbségi kategória lehetetlenségét, az emberi méltósággal össze nem férő voltát s tarthatatlanságát. A szenvedélyeket tulajdonképpen egy félreértés kavarta fel. Azt a kitételemet, hogy a kisebbségi létforma elsősorban nem is politikai, hanem erkölcsi lehetetlenség, némely erdélyiek maguk ellen irányuló ítéletnek magyarázták, holott természetesen azoknak a lelkiismeretlen hatalmaknak a megbélyegzésére vonatkozott, amelyek a kisebbségi szegyenkalodát kitalálták és megteremtették. De az ekörül megindult hírlapi és folyóirati vitában minden résztvevő érdekesen leleplezte magát. Kiderült, hogy a kisebbségi öncélúsághoz kétféle okból is ragaszkodnak az illetők: vannak, akik a maguk életének a kis igazságát féltik a nagyobb igazság megjelenésétől, és vannak, akik a magyar igazság megvalósulását azért nem akarják, mert a leleplezéstől és a megtorlástól rettegnek. A tények azonban nekem adtak igazat és a tények kényszere alatt a lelkek többsége is, igen rövid idő alatt.” (Makkai 1990. 126.) Itt nyilván figyelembe kell venni, hogy Makkai a *Szolgálatom* c. teológiai önéletrajzát 1944-ben írta, s a tények, amelyekre hivatkozik, az időközben bekövetkezett történelmi események.

megjelent egy terjedelmesebb tanulmány *Nemzet és kisebbség* címmel, amelyben a *Nem lehet* tematikáját részletező alapossággal kifejti. Ez utóbbi munkát a korabeli értelmezők nyilván nem ismerhették, a későbbiek – úgy tűnik – nem sok jelentőséget tulajdonítanak neki – érthetetlenül. E tanulmány megírásánál Makkai nyilván figyelembe vette a vitában megfogalmazódott kifogásokat, fenntartásokat, álláspontján azonban lényegében nem változtatott. A kérdés részletesebb kifejtésén, filozófiai és tudományos megalapozásán túlmenően a tanulmány számos olyan többletinformációt is tartalmaz, amelyek fényében érthetőbbé válik Makkainak a *Nem lehet*ben érvényesített álláspontja.⁴⁰

Makkainak a *Hősiesség* c. írása azért fontos, mert ebben fejti ki részletesen már 1935-ben a kisebbségi magyarságnak a magyarság egészéhez való viszonyáról kialakuló felfogását. Az elmúlt tizenöt év tapasztalataiból levonva a tanulságot Makkai úgy látja, hogy a kisebbségi sorsban a magyarság életének a külső vetületeiben az „intézményszerűségtől az atomizálódás felé” halad, belső lelki, szellemi életében pedig egyre inkább magára hagyatottá válik. Ezért az erdélyi magyarság önmaga felé forduló törekvéseivel szemben már itt felhívja a figyelmet, hogy az erdélyi magyarságnak rá kell ébrednie arra, hogy csak egyetlen magyarság és egyetlen magyar probléma van, s ezen belül kell megtalálnia a maga értelmes és értékteremtő létformáját. Ebben rejlik az igazi kisebbségi magyar öntudat lehetősége.⁴¹ Ebben az írásában is hangsúlyozza Makkai, hogy a

40 Ebben az írásomban, amely elsősorban a *Nem lehet* értelmezési lehetőségeit s ezek megjelenítődését a vitában veszi számba, a *Nemzet és kisebbség*ből inkább csak a szükséges információkra támaszkodom. Egy másik, nagyobb terjedelmű tanulmányban kerülhetne sor a két írás részletes tartalmi összevetésére.

41 „És így az erdélyi magyarság, külső frontján széttöredezzve és atomizálódva, belső öntudatában és szellemi életében is egészen és végképpen magára maradt. Ez a helyzet e pillanatban végzetesnek látszik. De szerintem éppen ebben a tényben villan fel az erdélyi magyar, a kisebbségi magyar igazi öntudatának lehetősége. Az erdélyi román tudja, hogy nincs két román probléma, hanem csak egy. Az erdélyi szász tudja, hogy a németiség az egész világon egy és ugyanaz. Az erdélyi magyaroknak is, mint általában a kisebbségi magyaroknak, végre teljes tudatossággal kell ráébrednie, hogy magyar probléma is csak egyetlenegy van. Nincs négy vagy öt magyarság a földön, hanem csak egy. [...] A kisebbségi magyarság, amíg bírja, intézményesen, s ha már nem bírja, atomjaiban, utolsó kis ízcsekkéig az egész magyar szellem részese, és ebben a mivoltában kell részt vennie azoknak az államoknak az életében, ahol él. Öncélja csak abban a szűkebb értelemben van, hogy önfenntartása egyúttal feladata is; de életének értelme, tartalma, magasabb mértéke csakis abban van, hogy egész mivoltával túlmutat önmagán és az egyetlen magyar szellemiséget reprezentálja bárhol a világon.” (Makkai 1989b. 26.)

magyarság kérdését elsődlegesen nem politikai kérdésként, hanem „szellemi kérdésként” kezeli, s ilyen értelemben keres megoldásokat rá.⁴²

A *Magyar nevelés, magyar műveltség* című könyvének megírását Makkainak az arra vonatkozó koncepciója motiválja, hogy a szellemi magyarság megteremtése elsősorban a nevelés és a kulturális felemelkedés útján lehetséges. Itt arról tesz hitet „hogy lehetségesnek látja egy autonóm magyar szellemiség kialakítását, amelynek helye van az összeurópai magyar kultúrában” (Fekete 1997. 48.).

Ebből a munkából két fontos mozzanatot emelhetünk ki, amelyek a *Nem lehet*-probléma feloldását sugallják. Az egyik Makkainak a nemzet és kisebbség konfliktusos viszonyával kapcsolatos felfogásának világosabb megértéséhez nyújt támpontot. Itt tisztázódik az a tény, hogy Makkai amikor a nemzetet állítja középpontba, mint az autentikus emberi közösség létformáját, a nemzet *modern* gondolatát tartja szem előtt, és nem a korabeli nacionalizmus eltorzult nemzeteszmenyét. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a nacionalizmus abban a formájában, amelyben az ő korában fellép, kisebbségellenes. Végső fokon e nacionalista túlbujánzás mesterséges termékének tekinthető az a kisebbségi kategória, amely bizonyos nemzetrészeket emberileg méltatlan léthelyzetbe sodor.⁴³ A másik lényeges mozzanat ebben a műben, amely a feloldás irányába mutat, egy lehetséges „magyar szellemi egység” gondolatának a felvázolása, amely felette áll a politikai értelemben vett nemzeti egységnek, s amelyben a nemzet és a kisebbség közötti ellentét valóságosan is feloldhatónak tűnik.⁴⁴ Makkai végül is ebben látja a magyarság mint nemzeti közösség autentikus emberi közösséggé váló kiteljesedésének Európa számára is példaadó esélyét.

42 „Nem vagyok politikus – vallja magáról Makkai –, és hála Istennek, nem vagyok felelőtlen légvárépítő sem. Különb is az a véleményem, hogy a politikai megoldások önmagukban véve még nem tesznek egy nemzetet életképpé, ha az önmagában nem bírja az élet erőit és feltételeit. A magyarság kérdése az én szememben szellemi kérdés, mely minden adott helyzetben és azon felül létezik és megvalósítandó.” (Makkai 1989b. 26.)

43 „Elismerem – írja Makkai –, hogy a *nacionalizmus* mai formája *kisebbségellenes*. De hangoztatom, hogy a nemzeti szellem *modern* gondolata *nem szükségképpen* az. Éppen ennek az új nacionalizmusnak *hevességét* kell valahogyan lefékezni, hogy a kisebbség *emberi* életet élhessen.” (Makkai é.n. 157.)

44 „Lehetséges egy olyan *magyar szellemi egység*, melyhez a széttagolt nemzet egyes részei mind sajátos színeket és értékeket adnak, s ez végeredményben termékeny és tisztelt valóság lehet egész Európa számára, a béke és együttműködés tényezője a nemzetek között, de minden külső egység dacára is meg volna pecsételve a magyarság sorsa, ha ez a belső egysége létre nem jönne s mind hatékonyabbá nem teljesednék.” (Makkai é.n. 10–11.)

A későbbi *Nemzet és kisebbség* c. műből szintén két fontos információt emelhetünk ki, amelyek megkönnyítik a *Nem lehet*-probléma értelmezését. Makkai itt először is hangsúlyozza, hogy a kisebbségi kategóriával kapcsolatban a két évvel előbb megfogalmazott álláspontját továbbra is fenntartja, sőt ismételten és erőteljesen hangsúlyozza. Tehát a vitában felmerült ellenvetéseket nem tekinti olyan cáfolatoknak, amelyek a nézetei felülvizsgálatára kellett volna késztessek. Továbbá Makkai itt reflektál is azokra a kifogásokra a gondolatmenetével szemben, amelyek a *Nem lehet*-vitában megfogalmazódtak. Két alapvető kifogást emel ki: mindig voltak, vannak és lesznek kisebbségek; a „nem lehet” kimondása magukra a kisebbségekre nézve nem csak elcsüggesztő, de elfogadhatatlan is, mivel nekik „lehet, mert kell”. Szerinte ezek fogalmi félreértéseken alapulnak, s egyáltalán nem érintik a probléma lényegét. A fogalmi félreértés abban áll, hogy az értelmezők összetévesztettek két olyan valamit, amelyek semmiképpen sem azonosak: a mesterségesen előállított „kisebbségi kategóriát” összetévesztették a „kisebbségi sorssal”, amelyet a leszakított nemzetrészek tényleg hordoznak (Makkai 1939. 1.). Egy másik fontos információ, amely ebből a munkából nyerhető, Makkai gondolatmenetének filozófiai megalapozásával kapcsolatos. Itt konkrét bibliográfiai hivatkozásokkal is alátámasztja a nemzettel mint egzisztenciális közösséggel kapcsolatos elgondolását. Az egzisztenciafilozófia művelőire, elsősorban Heidegger és Jaspers munkáira hivatkozik (Makkai 1939. 4.). Ennek alapján világosan kirajzolódik Makkai filozófiai elgondolásainak két alapvető forrása: egyrészt a kanti erkölcsfilozófiai hagyományokat átörökítő neokantiánus kultúr- és értékfilozófia, másrészt az ontológiai fordulatot megvalósító heideggeri–jaspersi egzisztenciafilozófia. Ezeknek a filozófiai koncepcióknak a közvetítésében nagy szerepet játszottak és Makkaira is közvetlen hatást gyakoroltak elsősorban tanára Böhm Károly, majd kortársai, Bartók György és Tavaszgy Sándor.

5.5. A szerző által kínált értelmezési szempontok

Végül az a kérdés is feltevődik, hogy a fentebb vázolt kontextuális-intertextuális szempontokon túlmenően Makkai maga kínál-e valamilyen konkrét értelmezési kulcsot a *Nem lehet*-probléma megértéséhez és a félreértések elkerüléséhez. A válasz pozitív: Makkai expliciten is megfogalmazza az általa helyesnek tartott értelmezés módját egy levelében, amelyet Reményik Sándorhoz írt. Makkai ebben a levelében a *Nem lehet* szövegében megjelöli a kisebbségi sorssal foglalkozó legfontosabb részt, kiemeli belőle az értelmezését vezérlő kulcsszavakat, majd rámutat arra,

hogyan gondolatmenetéből két következtetés adódik, amelyek közül a *Nem lehet*ben ténylegesen csak az egyik fogalmazódik meg, a másik a cikkben nincs kimondva, mert nem annak a hangsúlyozása volt a cél. A kimondott következtetés Európa lelkiismeretét illeti, és arra mutat rá, hogy az adott (politikai) formák és irányzatok között a kisebbségi kérdésnek nem lehetséges emberhez méltó „végleges és kibékítő” megoldása. A másik, a ki nem mondott, de a sorok között meghúzódó következtetés éppen arra vonatkozik, hogy a kisebbségeknek mindent meg kell tenniük az önfenntartás, a megmaradás érdekében mindaddig, míg a kisebbségi probléma valamilyen ésszerű megoldáshoz jut.⁴⁵

6. A probléma: a kisebbségi létparadoxon

6.1. Miért paradoxon?

A paradoxon kifejezés első hallásra közvetlenül érthetőnek tűnik, valójában azonban többféle értelmet hordoz magában. A híres matematikus, Solomon Marcus a paradoxonokról írt könyvének mindjárt az elején rámutat arra, hogy a paradoxonok közös vonása: a józan ész kihívása. A paradoxonok különleges, hihetetlen, abszurd helyzetet teremtenek logikailag vagy nyelviileg, sokkoló hatással vannak a befogadókra. Erre utal a paradoxon kifejezés eredeti, görög értelme is: ellenvélemény, az általános vélekedésnek ellentmondó vélemény (vö. Marcus 1984. 9). Az, ami sokkolólag hat a paradoxonokban, éppen az igazság természete. Úgy tűnik, hogy a paradoxon ellentmond az általánosan elfogadott igazságnak, de mégsem kevésbé igaz. Úgy is ki lehetne ezt fejezni, hogy a paradoxonokban egyazon igazság két különböző arca mutatkozik meg.⁴⁶ A vizsgálódó

45 „A másik következtetés ebben a cikkben *nincs* kimondva, mert nem az volt a cél. Itt »a *végleges és kibékítő*« megoldásnak az »adott« formák és irányzatok közt való *lehetetlenségét* kellett felmutatni. De ez *természetesen és implicite* magába foglalja azt, hogy *maguknak* a kisebbségeknek *időileg*, a nem tőlük függő, de éppen azért a rajtuk kívül állók felé *feltétlenül* hangoztatandó *így vagy úgy*«-ig nemcsak *érdemes*, hanem *kell* is, és mert *kell*, tehát *lehet* is mindent megtenniük arra nézve, hogy *»ahogy lehet«*, megtartsák magukat a jövődőlnek.” (Makkai 1989i. 147.)

46 A paradoxonokat tanulmányozó szakember rámutat: lényegében a paradoxonokkal foglalkozó összes definíció a következő háromban vonható össze: 1) A paradoxon egy ellentmondásosnak tűnő kijelentés, amely valójában igaz; 2) A paradoxon egy igaznak tűnő kijelentés, amely valójában ellentmondást tartalmaz; 3) A paradoxon egy olyan érvényes érvelés, amely ellentmondó következtetéshez vezet (Falletta 1988. 11.).

analitikus ész ezeket szétválasztja, és egymásnak ellentmondó gondolatokban gondolja el, és kifejezésekben fogalmazza meg. Innen adódik az ész számára a paradoxon megoldhatatlansága. Az igazság egyik arcát sem lehet végérvényesen kijátszani a másik ellen. De nézőpontváltással minden paradoxon meghaladható.

Makkai *Nem lehet* c. cikkében eredeti szándéka szerint a kisebbségi kategória belső ellentmondásosságára, paradox természetére óhajtja felhívni a figyelmet. A kisebbségi kategóriában megmutatkozó paradoxon azonban a kisebbségi lét paradox természetére irányítja a figyelmet. A *Nem lehet*-vita fő hajtóereje, belső motivációja éppen ebben rejlik: a kisebbségi tudat a kategóriában felmutatott paradoxon sokkoló hatására a kategóriában megragadott lét paradox természetével szembesül. A paradoxon kényszerítő erejénél fogva a kisebbségi értelmiségi tudat nem térhet ki az elől, hogy számot vessen a kisebbségi létezés valós természetével. Ez pedig kijózanítólag hat vissza rá.

6.2. A kisebbségi kategória paradox természete

Miben áll a kisebbségi kategória paradox természete? A válasz mindenekelőtt magának a kategóriának a valós természetéből következik. A *kategória* kifejezés eredeti értelme szerint vádat, vádemelést, megítélést, ítélet alá vonást jelent. A kategória eredeti funkciója szerint is az emberi értelem eszköze, amely azt a célt szolgálja, hogy a segítségével az értelem a tapasztalat sokféleségét, szétszórtságát egy egységes ítélet alá vonja, s így módon a maga számára megragadhatóvá tegye. A kategóriában tehát – az igazi kategóriában – a létnek egy olyan csomópontja ragadható meg, amelyben a létezés tapasztalatilag összesűrítődik, egy összefüggő egységbe rendeződik, s így módon a kategóriában a lét valós természete, a „dolog maga” tárul fel az értelem számára.⁴⁷

A kisebbségi kategóriában a kategóriának éppen ez az eredeti funkcionális érvényesül. Olyan értelmi képződmény, amellyel az értelem az emberi egyének egy bizonyos csoportját egy egységesítő, általánosító ítélet alá vonja: *kisebbség*. És pontosan ebben látja meg Makkai a kisebbsé-

⁴⁷ Ezt a gondolatot Arisztotelész – akinél először tettek szert filozófiai jelentőségre a kategóriák – kategóriahasználatára vonatkoztatva így fejti ki Király V. István: A *kategória* kifejezésnek „Arisztotelésznél sincsen voltaképpen más filozófiai értelme, mint megadni azokat az alapszemponthoz, amelyeknek a bázisán egy *bizonyos* dolog a megítélés megvilágított porondjára állíttatik, hogy ott róla a maga teljes, minden lényeges szempontból kidolgozott *igazsága* eldöntessék”. (Király 1999b. 32.)

gi kategória paradox jellegét. A kisebbségi kategória az emberi létezésnek egy csomópontját ragadja meg. Az emberi létezés ezen a pontján is, mint minden lényeges pontján a maga valós természete szerint mutatkozhat meg az értelem számára: a lét, a létezés egy meghatározott *minőségeként*, mégpedig ama legmagasabb rendű minőségeként, amely a lét teljességének és hitelességének a hordozója. Az emberi létezés a kisebbségek esetében is a maga valós természete szerint emberi minőségű, azaz a teljesség és hitelesség horizontjában előrehaladó létezés lehet. Ezzel szemben a kisebbségi kategória a *kisebbségi* minősítéssel az emberi létezésnek ezt a csomópontját *mennyiségi* megítélés alá vonja, mégpedig annak negatív értelmében, *kevesebbségként* állítva szembe a létteljesség igényével. Makkai azt is kiemeli, hogy ez a kevesebbség nem csak a számszerűség értelmében, hanem az értékvonatkozás tekintetében is értendő. A kisebbség nemcsak mennyiségileg kevesebbet, hanem – szellemi értelemben – *kisebbségtérként* is jelent.⁴⁸ Ezzel az ítélettel az érintett embercsoportot a kisebbségi kategória éppen emberi minőségéből, az emberi élet teljességéből rekeszti ki. A maga mennyiségi szempontját szembehelyezi az emberi minőséggel, és erőszakosan, lefokozó értelemben érvényesíti vele szemben. Ez kihívást jelent az *emberi méltósággal* szemben, amely az emberi életnek a létteljesség horizontjába való helyezését jelenti.

Az emberi méltóság fogalmát a kanti filozófia állítja az európai emberkép középpontjába. Szerves összefüggésben áll az öncélként való, öntörvényű, szabad emberi létezéssel, amely képes autonóm módon, a maga belső törvényei szerint kibontakoztatni magát.⁴⁹ Ennek a létmódnak van „belső értéke, vagyis *méltósága*” (Kant 1991a. 68.). Emberhez méltó módon élni a modern európai ember önszemlélete, illetve a modernitás európai kultúrájának emberszemlélete szerint nem jelent mást, mint a létteljesség horizontjában élni. A méltóság voltaképpen *törekvés* – kanti értelemben az eszes és szabad emberi lény törekvése az emberileg teljes és hiteles életre. Ez egyaránt magában foglalja a jó kiérdemlése irányában ható *viselkedést* és a jóból való részesülés *reményét*.⁵⁰ A kisebbségi kategória ettől az emberi dimenziójától fosztja meg egy embercsoport életét,

48 Ennek részletes kifejtését Makkai ugyancsak a *Nemzet és kisebbségben* adja meg: vö. Makkai 1939. 16–17.

49 Az eszes lény *méltóságának* eszméje azon alapul, hogy „csak annak a törvénynek engedelmessé válik, amit egyúttal maga ad önmagának” (Kant 1991a. 68.).

50 „Hogy a jó teljessé váljék – írja Kant a *Tiszta ész kritikájában* –, ehhez szükséges, hogy aki viselkedésével kiérdemelte a boldogságot, remélhesse is, hogy részesülni fog benne.” (Kant 1995. 610.)

tehát emberi létezésüket éppen emberi lényegétől, emberi mivoltától, emberi értelmétől fosztja meg: a méltóságra való törekvéstől, a létezésnek az emberi teljességre és hitelességre nyíló horizontjától. Ezért merül fel Makkaiban a probléma: a kisebbségi kategória nem igazi kategória. Az igazi kategóriában az emberi létezés valós természetének kellene megmutatkoznia az értelem számára. A kisebbségi kategóriában viszont, éppen ellenkezőleg, az emberi lét valós természete elrejtődik, és ehelyett egy olyan attribútuma tárul fel, amely nem csak hogy ellentmond az emberi lét igazi lényegének, hanem a rajta alapuló gyakorlati cselekvésekben ténylegesen ellene is hat. A kisebbségi kategória alá vont valós emberi létfolyamatok nem az emberi létezés kiteljesedése, hanem a leépülése, ellehetetlenülése irányában zajlanak.

A kisebbségi kategóriába záruló paradoxon Makkai számára végső formájában tehát abban a felismerésben tárul fel, hogy a kisebbségi kategória nem igazi kategória. Olyan kategória, amely tartalmában és funkcionalitásában éppen ellentmond az igazi kategóriák, mint értelmi eszközök, valós tartalmának és funkcionalitásának. Az értelemnek a léthez való viszonyában éppen ellenkezőleg működik, mint ahogy azt eredeti célszerűsége megkövetelné: ahelyett, hogy értelmi rendet vinne a létezés tapasztalatába, a rend lebontása irányában hat; ahelyett, hogy a racionalizálás eszközeként működne, irracionális létállapotot teremt. Végső fokon a kisebbségi kategória magának az értelem eredeti kategorizáló szándékának, éppen a kategóriák értelmének mond ellent: az értelemmel ellenkező kategória. Ezért veti fel további lépésként Makkai azt a gondolatot, hogy egy ilyen kategória nem az értelem természetes kategorizáló hajlamából adódik, hanem *mesterségesen* előállított kategória. Azok, akik előállították, nem az emberi értelem tényleges igényeit tartották szem előtt, hanem az emberi értelemmel ellenkező partikuláris érdekeknek megfelelően egy olyan létesítményt alkottak, amely nem illeszkedik bele természetes módon az emberi világ értelmi rendjébe. Nem az emberi létezés racionalizálása, hanem irracionális létállapotok megteremtése irányában hat. A kisebbségi kategóriát politikai hatalmak hozták létre egy politikai rendteremtési folyamat elemeként. Az ily módon mesterségesen létrehozott kategória viszont éppen a humánus lényegének ellentmondó emberi helyzeteket és viszonyokat teremt, tehát az emberi létezés racionalizálása helyett éppen annak az irracionálisítását segíti elő. A kisebbségi kategória révén tehát az eredeti politikai szándék is a visszájára fordul azáltal, hogy az általa hordozott politikai szemlélet és cselekvés a humánus érvényre juttatása helyett a humánus megszüntetése irányá-

ban működik. A kisebbségi kategória révén a partikuláris politikai érdek és cselekvés, amelynek az egyetemes humánium horizontjában kellene megtalálnia a maga igazi értelmét, éppen a humánium ellen elkövetett merényletté alakul át. A kisebbségi kategóriában tehát a politikai szféra feloldhatatlan összeütközésbe kerül az egyetemes humánumban kifejeződő alapvető emberi létérdekekkel; az emberi célokat és érdekeket szolgáló cselekvés emberellenessé válik. Végső fokon ebben nyilvánul meg a kisebbségi kategória által hordozott paradoxon.

6.3. A kisebbségi sors paradox természetete

Hogyan minősül át Makkai *Nem lehet* c. írásának értelmezéseiben a kategória-paradoxon kisebbségi létparadoxonná, illetve sorsparadoxonná?

Ezt a folyamatot mindjárt a cikkre vonatkozó első reflexióban, Hegedüs Nándor írásában nyomon követhetjük. Itt mutatkozik meg először az a „fogalmi félreértés”, amelyre Makkai a *Nemzet és kisebbségben* hivatkozik, miszerint az értelmezők a kisebbségi kategóriát azonosították a kisebbségi sorssal. Ez a „félreértés” viszont – Makkai számára is előreláthatatlan és voltaképpen beláthatatlan módon – *termékeny félreértésnek* bizonyul magának a kisebbségi lét paradox természetének feltárása tekintetében, amellyel most már a kisebbségi értelmiségi tudat szembenézésre kényszerül.

Hegedüs háromféle megfogalmazásban vázolja fel a létparadoxont, amelyek három értelemszintet képviselnek, három lépést a kisebbségi sors paradox természetének megértése irányába.

a) Az első: Kisebbségi sorsban nem lehet lenni és élni, de mégis muszáj (kell) (Hegedüs 1989. 112.). Vagyis, a kisebbségi sorsban élő ember a lehetőség és a szükségszerűség (kötelesség) ellentmondásával szembesül. Számára az élet a maga természetes, objektív síkján mint emberi élet lehetetlenség, de mégis ez az ő élete, amely nem egyéni választás révén, hanem külső adottságként tartozik hozzá. Ez a külső kényszerűség számára mint emberi lény, azaz morális lény számára belső kényszerűséggé, kötelességgé, létparanccsá minősül át: a lehetetlen életet kötelesség élni! Az ellentmondás egyrészt az élet külső ténye és belső emberi lehetetlensége, másrészt a lehetőség lehetetlensége és az adottság kötelességszerűsége, kényszerűsége között húzódik meg. A sors ebben az esetben az emberi élet külső kerete, amely viszont az emberi életen belül kitermeli ezt az ellentmondást.

b) A második: A kisebbségi sors lehetetlen; hogyha mégis lehetséges, akkor hogyan lehetséges? (Hegedüs 1989. 112.) Vagyis, a kisebbségi sors elvileg lehetetlen, mivel nem emberi sors, de a kisebbségi sors mégis valóságosan fennáll, mivel ténylegesen léteznek kisebbségi sorsban élő emberek. A kisebbségi sors mint elvi lehetetlenség szembeállítható a valósággal és kiiktatható belőle, de mint az emberi létezés valós kerete beletartozik a valóságba, nem csak mint adottság, hanem úgy is, mint valós lehetőség, amely kényszerítő erővel hat: lehetséges, hogy bizonyos emberek kisebbségi sorsban éljenek. A kisebbségi sorsban tehát elv és tapasztalat, értelmi elvárás és valós emberi tényállás kerül megintcsak feloldhatatlannak tűnő ellentmondásba.

c) Végül: a kisebbségi közösség (és ezen belül a kisebbségi egyén) folytonosan „vagy-vagy” típusú választás előtt áll: vagy ne legyen kisebbség, vagy ha mégis kisebbség, akkor nem emberi közösség, s egyénei nem a tényleges emberi létezés megvalósítói (Hegedüs 1989. 115.). A kisebbségi sors tehát folytonos választási szituáció, választási kényszer, amelyben mégsem lehet ténylegesen választani. Ugyanis nem reális, hanem egymást kizáró lehetőségek között kellene választani: ha emberi módon akar létezni, akkor le kell mondania a kisebbségi sorsáról, azaz a természetes emberi közösségről; ha pedig a kisebbségi közösségéhez ragaszkodik, akkor le kell mondania az emberi módon való létezés lehetőségeiről. Az ilyen rövidre zárt választási szituációkat morális és egzisztenciális paradoxonokként élük meg a benne élők; választani kell, de nem lehet; legalábbis nem lehet oly módon, hogy az egzisztenciális érdek is érvényesüljön, s az ember morális lény is maradjon. A „nincs megoldás” traumáját élük át az ilyen helyzetekben. Ezekben a „vagy-vagy” szituációkban mutatkozik meg ténylegesen a kisebbségi sors paradox természet: a *szükségyszerűség*, azaz a sorsszerű kényszerűség és a *lehetőség* közötti feloldhatatlan ellentmondás. A kisebbségi sorsban való megmaradást választó számára a feje tetejére áll a szükségyszerűség és lehetőség természetes létrendje: a kényszerűség és a lehetőség közötti választásban a lehetőségeket kizáró kényszerűség minősül emberi létdimenzióknak, amelynek heroikus vállalása a feltétlen kötelesség parancsa a kisebbségi sorsban élő és sorsot megélt számára; a kényszerűséget feloldó lehetőség pedig emberellenes dimenzióként tűnik fel, a kötelesség előli menekülés „szabadságaként”.

7. A kisebbségi létparadoxon főbb értelmezési irányai

7.1. A kisebbségi létparadoxon mint filozófiai probléma

A kisebbségi sors paradox természetű, a kisebbségi létparadoxon, avagy sorsparadoxon a *Nem lehet* problémafeltevése alapján az eddig is jelzett alapvető értelmi szintek mindenikén megvilágítható és kifejezhető: filozófiai problémaként, morális problémaként, egzisztenciális problémaként és nemzeti problémaként.

Filozófiai síkon a kisebbségi létparadoxon lényege a XX. század első felének szellemi életére és Makkai filozófiai felkészültségére, érdeklődésére jellemző két ellentétes irányú filozófiai beállítódás – a neokantiánus érték- és kultúrfilozófia, valamint a heideggeri–jaspersi egzisztenciafilozófia – metaszempontjában ragadható meg. A század eljének szellemi légkörére, az értelmiségi tudat formálódására a közép-európai kultúrkörben, beleértve az erdélyi magyar kultúrát is, elsősorban a neokantiánizmus nyomta rá bélyegét.

A neokantiánus szemléletű értelmiségi tudat szerint a valóság, a tények világa egy külsődleges történés eredményeként adott, olyan kényszerűségként, sorsként, sorsszerűségként, amelyen változtatni nem lehet, de amelyből át lehet lépni egy ideális világba, egy belső történésbe, amely az értékek világában és a kultúrában zajlik, amelyben felépíthető egy, az emberi teljességet lelkileg, szellemileg kibontakoztató világ.⁵¹

Az egzisztenciafilozófia szerint viszont a filozófiai feladat a létet a létezőből érteni meg, s ez a megértés a jelenvalólétnek mint a létre rákérdezőnek az átlátszóvá tétele a maga létében. Ezért ez a létmegértés maga is a létező mint emberi létező, a *jelenvalólét* létbeli meghatározottsága. A rákérdezés itt magára az egzisztenciára történik, a jelenvalóság létre, amely magának az egzisztenciának a léttörténése, s ez a történés éppen ebben a történő egzisztenciában zajló belső történés, nem pedig egy tőle függetleníthető külső történés. A maga immanens időiségében és történetiségében kibontakozó egzisztencia az adott létezésének minden állapotában mint létté vált lehetőségek faktuma, amely önnön értelmezéseiben ragadható meg.⁵²

51 E szerint a felfogás szerint a kultúra – írja a badeni iskolához tartozó neokantiánus Rickert – „nem más, mint azon dolgok összessége, amelyeket az értékek szerint cselekvő ember vagy közvetlenül hozott létre, vagy pedig, ha már megvannak, legalább a hozzátapadó értékek kedvéért szándékosan ápol. Minden kultúrfolyamatban valamely az ember által elismert érték testesül meg.” (Rickert 1923. 22.)

52 „Jóllehet – írja Heidegger – a jelenvalólét ontikusan nem csak közeli vagy éppen-séggel a legközelebbi, hanem ez a jelenvalólét mindenkor mi magunk *vagyunk*.

Az egzisztenciafilozófia nézőpontjából tehát az emberi létező számára való valós világ nem más, mint saját alakítása, saját léttörténete. Nem távolítható el tőle a külső kényszer, a rá kimért sors impériumaként, s nem is vezet belőle semmiféle út valami olyan transzcendenciába, amelyben az itteni egzisztenciális hiányokat ott születő értékek pótolhatnák. Ebben érvényesül leginkább, főleg a kisebbségi gondolkodó számára, a heideggeri egzisztenciafilozófia kijózanító hatása: ráébreszti arra, hogy az embernek nincs más valós világa, csak a saját egzisztenciája, s ez nem egyéb mint saját létté vált lehetőségeinek megvalósulása. Az autentikus lét az ebben az egzisztenciában kibontakoztatott létteljesség; tehát ebben a jelenvalólétben lehet és kell az embernek kibontakoztatnia léte teljességét. Ebből a nézőpontból a transzcendens értékdimenzió kiépíthetősége ezen az egzisztencián kívül és a benne való megalapozás nélkül merő illúzióknak minősül.

A paradoxon lehetősége tehát abban az ellentmondásban rejlik, amely a kisebbségi értelmiségi tudatban a kétfajta filozófiai beállítódás – a létlehetőségeket a tényszerű, sorsszerű valósághelyzetből az értékek és a kultúra, a szellem világába kivezető, és a létlehetőségeket magában a valós egzisztenciában mint egyedüli lehetséges kibontakozási terükben felmutató filozófiai beállítódás – között húzódik. Ennek az ellentmondásnak a mélyen kategoriális jellege éppen abban mutatkozik meg, hogy a neokantiánus érték- és kultúrfilozófia szemléletmódját magába építő értelmiségi tudat s az ebben formálódó kisebbségideológiák a kisebbségi létet mint *sorsot* tekintik, és arra összpontosítanak, ami ennek a tényállásából következik az emberi magatartásra nézve; ezzel szemben a egzisztenciálfilozófiai elgondolás-belegondolás a kisebbségi létet mint *egzisztenciát* veszi szemügyre.

A paradoxon annak a filozófiai belátásában rejlik, hogy az, ami az érték- és kultúrfilozófia nézőpontjából »lehet (mert kell)«, az egzisztenciafilozófiai nézőpontból tekintve »nem lehet«. Miért nem lehet? Makkai válasza szerint azért, mert a kisebbségi létkategória a faktummá vált lehetetlenség; belső története nem a létté váló lehetőség, hanem az ellehetetlenülés, elléttelenülés folyamata. A kisebbségi lét nem egyszerűen inautentikus lét, azaz a létteljességét még kellőképpen ki nem bontakoztatott lét, hanem az autentikus lét radikális tagadása, olyasmi, aminek

Ennek ellenére, vagy éppen ezért, ontológikusan ő a legtávolabbi. Igaz, legsajátosabb létéhez hozzátartozik ennek a létnek a megértése, és az, hogy létének már bizonyos értelmezettségében tartja magát.” (Heidegger 1989. 105.)

nincs semmiféle természetes létszerűsége, amihez egy másfajta létállapotból vagy léttörténésből nem vezet semmiféle természetesen járható út. A kisebbségi létkategória voltaképpen nem igazi kategória, mert nem olyasmi, amit a filozófiai gondolkodás természetes módon venne észre a létezőn. Nem olyasmi, ami az emberi létezéssel kapcsolatos gondolatainkat egy olyan meghatározott irányba vezérelhetné, amelynek a mentén az emberi lét mély, lényegi összetevői kerülhetnének felszínre. Ellenkezőleg, a kisebbségi kategória minden alapvető emberi tartalmától megfosztottként állítja elénk az emberi egzisztenciát, tehát merőben nem emberiként, embertelenként, emberellenesként. Egzisztenciafilozófiai értelemben: a kisebbségi kategória *filozófiai lehetetlenség*.

7.2. A kisebbségi létparadoxon mint morális és egzisztenciális probléma

A kisebbségi sorsot a *Nem lehetben* Makkai nem empirikusan, nem a mindennapi élet tapasztalati oldaláról veszi szemügyre, hanem spekulatív. A kisebbségi kérdés politikai, gazdasági, szociális és kulturális megoldáskísérletei sikerétől, avagy megoldatlanságától függ az, hogy a kisebbségi sors a benne élők számára *gyakorlatilag* mennyire elviselhető vagy elviselhetetlen. Elvi szinten viszont arról van szó, hogy a kisebbségi sors mint az emberi létezés ontikus közege lényegénél fogva „legmélyebb gyökerében elviselhetetlen”, mert „merőben *ellenkezik az emberi méltósággal*”, mert olyan létállapot, amelyben a lét emberi tartalma – a humánium – ahelyett hogy kibontakoznék és kiteljesednék, beszűkül és elsorvad (Makkai 1989a. 109.). Más szóval: a kisebbségi sors nem hiteles, nem autentikus emberi létforma. Ezen mit sem változtat az a konkrét tényállás, hogy a létezés mindennapi empirikus síkján kisebbségek vannak, kisebbségi sorsban élő emberek léteznek, akik a maguk egyéni és közösségi életkereteikben nap mint nap megküzdnek azokkal a problémákkal, amelyek ebből a léthelyzetből származnak.

A probléma lényegével való elvi, spekulatív szembesülésnek, racionális végiggondolásnak megvan a maga fontossága, egzisztenciális vonatkozásban éppúgy, mint morális vonatkozásban. A kettő még az elemző-értelmező megközelítésben is nehezen lenne szétválasztható egymástól.

Egzisztenciálisan tekintve, nem mindegy az, hogy a kisebbségi sorsban élő ember tudati szinten hogyan, miként vet számot sorsának lényegével, mennyire képes alapjaiban, gyökereiben megragadni azt. Ugyanis a létproblémák tudatosítása nem egyszerűen a gyakorlati élet szellemi le-

reagálását, leképeződését jelenti, hanem szerves alakítójaként beletartozik abba. A kisebbségi sorsban élő ember más-más életstratégiát alakít ki, más-más módon viszonyul a lét problémáihoz, attól függően, hogy illúziókat táplál és heroizálja vagy dramatizálja a helyzetét, avagy józan belátással mérlegeli a lehetőségeit, képességeit és eszközeit. Továbbá, az élethelyzetekhez való józan, ésszerű viszonyulás a modern ember számára nem csak praktikus, hanem morális követelmény is, a benne rejlő és a vele kapcsolatban álló másokban is kibontakoztatható értékteremtő humanum érvényesítésének erkölcsi követelménye. Ebben fejeződik ki az az igény, hogy a modern ember sorsának nem csak pusztá alakítójaként, hanem sorsáért felelősséget is vállaló és felelősséggel is tartozó lényként élje az életét. Ebben az értelemben az illúziók fogságában való élés vagy a gyakorlati hatékonyság és az értékteremtés feltételeivel való józan számvetés az egyéni és közösségi életvitel moralitásának mutatója is.

Éppen ebben mutatkozik meg a kisebbségi sors *morális* problémája. A kisebbségi sorsban élő ember azáltal kerekedhetne felül a sorsa lényegi természetéből adódó kisebbségi problémáin, ha racionális életstratégiát követve felelős emberként élhetné az életét. Moralitásának igazi értelme az illúziók jegyében való hősiess sorsvállalás helyett ebben kellene hogy megnyilvánuljon. Sőt, ezen a téren kellene megtalálnia a módját annak, hogy a kisebbségi hátrányt morális többlettel ellensúlyozza. Ezzel szemben viszont éppen a kisebbségi sorsnak a spekulatív elgondolás szintjén megmutatkozó alaptermészete olyan, amely az emberi egyént és közösséget a racionális életvitel és az önnön létével szembeni felelősség gyakorlásában korlátozza. Ez a tényállás nem az elgondolásból adódó következmény, hanem abban csupán csak megmutatkozik. Valójában olyan, a partikuláris fenoménekben benne rejlő univerzális *factum brutum*, amely az elgondolástól függetlenül vagy annak hiányában is érvényes, akár csak az a factum, hogy a kisebbségi sors spekulatív belátható emberhez méltatlan mivolta ellenére kisebbségek, kisebbségben élő emberek mégiscsak valóságosan léteznek. Viszont a kisebbségi sors természetének belátása vagy be nem látása szervesen beletartozik a kisebbségi élet realitásába és alakítója annak. Ezen a ponton tárul fel a paradoxon másik oldala: a kisebbségi sorsban élő ember számára sorsa igazi természetének belátása – akár spekulatív szinten is – olyan racionális aktus, amely háttárt szab e léthelyzet korlátozó jellegének, amely a helyzettel szembeni emberhez méltó viszonyulás alapja.

A kisebbségi sors lényegi természetének belátásából adódó morális problémának van egy másik vetülete is, amely „Európa lelkiismeretének”

a problémájához küld. Mire utal Makkainak az erre való hivatkozása? A lelkiismeret, akárcsak a normára vonatkoztató ész (normatív ész, értelem) morális kategória. A modernitás emberszemlélete szerint az emberi céloknak és érdekeknek leginkább megfelelő cselekvés az emberit, a humánumot a legteljesebb módon érvényre juttató cselekvés. Ez egyszerre követeli meg a praktikus hatékonyságot és a morális megalapozottságot. Egyszerre kell a racionálisan kitűzött céloknak az eszközök és az eljárások tekintetében a leginkább megfeleljen és az – ugyancsak racionálisan belátható – erkölcsi normákhoz igazodjék. Ennek hajtóereje egyrészt a normát és az ennek megfelelő cselekvés szükségességét felismerő racionális belátás, másrészt – külső hatalmi kényszer hiányában – egy belső, lelkiileg kényszerítő érzület, a lelkiismeret. A morális lény leginkább arról ismerszik fel, hogy a kritikus cselekvési szituációkban megszólal benne a lelkiismeret hangja, amely a tiszta célracionális hatékonyság érdekében önmagát a normára vonatkoztatottságából kivonó észet visszatéríti a normához való igazodáshoz.⁵³ Egyszóval: a célracionális hatékonyságnak megvonja a morális határait.

Ez a morális behatároltság a politikai cselekvésre is érvényes, amennyiben nem öncélú, hanem az emberre vonatkoztatott, azaz a humánium által hordozott emberi célokat és érdekeket szolgáló cselekvésként valósul meg. A kisebbségi sors lényegének spekulatív feltárása fényt vet a kisebbségi léhelyzetet gyakorlatilag előidéző politikai tényezők cselekvésének morális oldalára, a politikai lépésekkel, megoldásokkal járó erkölcsi felelősségre. Ebben a megvilágításban az európai hatalmak politikai döntése – amelynek alapján a békeszerződések keretében embercsoportokat kisebbségi helyzetbe sodortak – immoralis cselekedetnek minősül. Döntésük akkor is immoralis, ha tudatlanságukban döntöttek, csupán pragmatikus megfontolások által vezérelve, azaz anélkül, hogy elvi, spekulatív szinten végiggondolták volna a kisebbségi sors lényegi természetét. Az ilyen, a pragmatikus ésszerűséget egyoldalúan érvényesítő döntés azért erkölcstelen, mert miközben az azonnali hatékonyságot tartja szem előtt, éppen a racionális megfontolások normára vonatkoztatottságát nélkülözi. Egy ilyen döntés immoralitását az sem mentesíti, hogy miközben egyes embercsoportok számára kisebbségi helyzetet teremtettek, más embercsoportok esetében éppen hogy megszüntették a ki-

53 A lelkiismeret a kantiánus-neokantiánus morálfilozófia egyik központi kategóriája. Kant definíciója szerint: „Az emberben a *belső törvényszék* tudata (amely előtt gondolatai vádolják vagy felmentik egymást) a *lelkiismeret*.” (Kant 1991b. 554.)

sebbségi helyzetet. De a politikai hatalmak döntése a másik oldalról tekintve is erkölcstelennek bizonyul. Amennyiben a kisebbségi sors igazi természetének racionális belátása birtokában történt a döntésük, azaz a kisebbségi sors emberi méltatlanságának belátása ellenére, mégis a kisebbségi lét gyakorlati előidézése és fenntartása mellett döntöttek, annyiban cselekedetüket a legmélyebb cinizmus jellemzi. Ugyanis ebben az esetben az ésszerűség két oly módon összetartozó vetületét játszották ki egymás ellen, amelyek csak együttesen szolgálják a humánus érvényesítését, külön-külön nem. A gyakorlati hatékonyságot nélkülöző normatív ész a maga öncélú idealizmusában csupán morális illúziókat táplál, a normára való vonatkoztatottságot nélkülöző gyakorlati ész a maga öncélú pragmatizmusában csupán az azonnali hatékonyságot hajszolja.

Az európai hatalmak, akár pragmatikus megfontolásokból, akár cinizmusból sodortak kisebbségi sorsba embercsoportokat, döntésükből kikiktatták a lelkiismeret szavát. Cselekedetük nélkülözi a morális dimenziót szavatoló normára vonatkoztatottságot. Döntésükből hiányzik az a lelki elem, amely a modern európai ember számára a cselekvés tiszta észszerűségét összehangolja az erkölcsi követelményekkel, amely a humánus szolgálatába állított racionális cselekedet garanciája. Makkai amikor az európai hatalmak (hiányzó) lelkiismeretére apellál, voltaképpen az európai életforma, tágabban az egész európai modernitás csődjére irányítja a figyelmet. A racionalitás és a moralitás kettős, egymással szétválaszthatatlanul összefüggő, mert csak egymás vonatkozásában érvényes elvére felépülő *európai modernitás* ütközik önnön előfeltevéseinek a határaiba azáltal, hogy egy olyan gyakorlatot termelt ki, amelyben ezek az alapelvek kijátszhatók egymás ellen. A kisebbségi lét és nemzeti lét emberileg feloldhatatlan ellentmondásában a kisebbségi létparadoxon az európai modernitás univerzális paradoxonává, elv és gyakorlat, idealizmus és realizmus, moralitás és racionalitás, kultúra és politika feloldhatatlan ellentmondásává tágu.

Ebben a megközelítésben válik igazán érthetővé Makkai szövegének kezdőmondata, amely szerint az európai emberiség a világháborút követő békeszerződésekben „a saját halálos ítéletét írta meg” (Makkai 1989a. 106.). A békeszerződésekkel az európai emberiség az európai létforma legtisztább lényegének – a humánumnak – ellentmondó emberi létállapotot szentesített, s ezáltal önnön eszményeivel és lételeményeivel fordult szembe. A kisebbségi létparadoxon ily módon az európai modernitás legátfogóbb és leglényegbevágóbb kritikáját hordozza.

8. Következtetések helyett

Kinek az alkotása a kisebbségi létparadoxon?

Makkai szövegének az értelmezői – úgy tűnik – a maguk módján – éppen a kisebbségi sors problémája kapcsán – beleesnek saját értelmezési intenciójuk csapdájába. Szellemi erő kifejtésük elsősorban arra irányul, hogy a Makkai által támasztott elvi emelkedettségéből – a kisebbségi kategória elvi-spekulatív vizsgálatának a szintjéről – a kisebbségi sors mindennapi létproblémáinak empirikus köréhez hozzák vissza és láncolják oda a problémafeltevést. Közben Makkai gondolkodásmódjának hatása alá kerülve és akaratlanul magukévá téve is azt, a kisebbségi sors analízisét saját elgondolásaikban is *elvi szintre* emelik, amelyen annak paradox természetével tiszta formájában szembesülnek. Értelmezéseikben, Makkaival szemben támasztott kifogásaikban ily módon az egész elgondolás, amelyet Makkai a kisebbségi kategóriára épít, áttevődik magára a kisebbségi sorsra, s a vita során a kisebbségi sors paradox természetének feltárásaként bontakozik ki. Ez annál is inkább lehetőségessé válik, mivel a *Nem lehet*-ben maga Makkai sem von olyan éles kategoriális határt a kisebbségi kategória és a kisebbségi sors között, mint amekkora jelentőséget ennek a különbségnek, s az ebből származó félreértéseknek a *Nemzet és kisebbség*-ben tulajdonít.

A kisebbségi létparadoxon és sorsanalízis ily módon *közös alkotás*: lényegében a *Nem lehet*-vita terméke, a vita résztvevőinek közös alkotása.

SZAKIRODALOM

BAJCSY-ZSIILINSZKY Endre

[1989] Egy délután élményei. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

BERTALAN István

[1989] Felettünk az erdélyi csillagok. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

CSUKA Zoltán

[1989] Hogyan lehet? In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

DÁVID Gyula

[1989] Értsük meg Makkai Sándort. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

DILTHEY, Wilhelm

1990 Vázlatok a történelmi ész kritikájához. In: *Filozófiai hermeneutika*. (Szöveggyűjtemény). Válogatta Bacsó Béla. Budapest, A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára, 4. kötet

FALLETTA, Olas

[1988] *Le livre des paradoxes*. Paris, Pierre Belfond

FEKETE Károly, ifj.

1997 *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium kiadása

FOUCAULT, Michel

1987 Mi a szerző? *Világosság* 7. sz. Melléklet.

HEGEDÜS Nándor

[1989] Megjegyzések. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

HEIDEGGER, Martin

1989 *Lét és idő*. Budapest, Gondolat

GADAMER, Hans-Georg

1984 *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázolata.*

Budapest, Gondolat

JANCSÓ Béla

[1989a] A Makkai-rejtély. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.*

Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony
könyvkiadó, Limes-könyvek

[1989b] A „Nem lehet” vita margójára. In: *Nem lehet. A kisebbségi
sors vitája.* Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest,
Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

[1989c] Jancsó Béla levele Makkai Sándorhoz. 1937. III. 27. In:
Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár
Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

[1989d] Jancsó Béla levele Makkai Sándorhoz. 1936. ápr. 18. In:
Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár
Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

[1989e] Jancsó Béla levele Makkai Sándorhoz. 1936. V. 23. In: *Nem
lehet. A kisebbségi sors vitája.* Válogatta Cseke Péter és Molnár
Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

[1989f] Jancsó Béla levele Makkai Sándorhoz. 1936. júl. 20. In:
Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár
Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

[1989g] Jancsó Béla levele Makkai Sándorhoz. 1936. aug. 11. In:
Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár
Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

KANT, Immanuel

1991a Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. In: Immanuel Kant:
Az erkölcsök metafizikájának alapvetése... Budapest, Gondolat

1991b Az erkölcsök metafizikája. In: Immanuel Kant: *Az erkölcsök
metafizikájának alapvetése...* Budapest, Gondolat

[1995] A tiszta ész kritikája. Ictus

KATONA Jenő

[1989] Lehet – vagy nem lehet? In: *Nem lehet. A kisebbségi sors
vitája.* Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest,
Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

KIRÁLY V. István

1999a „Alkalmazott filozófia” és a filozófia esélyei. In: Király V.

István: *Filozófia és Itt-lét*. Tanulmányok. Kolozsvár, Erdélyi Híradó

1999b „Alkalmazott filozófia” és a kategoriális elemzés. In: Király V.

István: *Filozófia és Itt-lét*. Tanulmányok. Kolozsvár, Erdélyi Híradó

LÁSZLÓ Dezső

[1989a] Makkai Sándor távozásáról. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest,

Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

[1989b] Kommentár Makkai Sándor kisebbségekről írt elégiájához.

In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és

Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

MAKKAI Sándor

é.n. *Magyar nevelés, magyar műveltség*. Budapest, Révai, második kiadás. (1. kiad.: Budapest, 1937. Révai kiad.)

1935 Közönség és irodalom. In: Makkai Sándor: *Az élet kérdezett*.

Tanulmányok. II. kötet. Budapest, Révai kiadás, 19–30. (1. kiad.:

Makkai Sándor: *A mi utunk*. Elmélkedések, beszédek, előadások,

temetési beszédek, cikkek. Cluj–Kolozsvár, 1929. „Ifjú Erdély”

kiadása)

1939 *Nemzet és kisebbség*. Budapest, Egyetemi nyomda. (A műből részletek jelentek meg a *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája* c.

kötetben. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest,

[1989], Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek)

[1989a] *Nem lehet*. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta

Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó,

Limes-könyvek

[1989b] Hősiesség. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*.

Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony

könyvkiadó, Limes-könyvek. (1. kiad.: Budapesti Hírlap, 1935.

január 20. LV. évf. 17. sz.)

[1989c] Makkai Sándor levele Jancsó Bélához. 1936. ápr. 13. In:

Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár

Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

[1989d] Makkai Sándor levele Jancsó Bélához. 1936. V. 18. In: *Nem*

lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár

Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

[1989e] Makkai Sándor levele Jancsó Bélához. 1936. V. 25. In: *Nem*

lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár

Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek
 [1989f] Makkai Sándor levele Jancsó Bélához. 1936. VII. 26. In:
Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár
 Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek
 [1989g] Makkai Sándor levele Jancsó Bélához. 1936. július hó 30.
 In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.* Válogatta Cseke Péter és
 Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek
 [1989h] Makkai Sándor levele Jancsó Bélához. 1936. XII. 28. In:
Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár
 Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek
 [1989i] Makkai Sándor levele Reményik Sándorhoz. 1937. II. 17. In:
Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár
 Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek
 1990 *Szolgálatom.* Teológiai önéletrajz. 1944. Budapest, a
 Református Egyház Zsinati Irodája Sajtóosztályának kiadványa
 1998 *Magunk revíziója.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó. (1.
 kiad.: *Magunk revíziója,* Kolozsvár, 1931. Erdélyi Szépművészeti Céh
 kiadása)

MARCUS, Solomon

1984 *Paradoxul.* București, Editura Albatros

PAÁL Árpád

[1989a] Félreértett írás. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.*
 Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony
 könyvkiadó, Limes-könyvek

[1989b] Lehet-e megoldása a „kisebbségi” kérdésnek? In: *Nem lehet.*
A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv.
 Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

PILDER Mária

[1989] Pilder Mária levele Makkai Sándorhoz. 1937. febr. 5. In:
Nem lehet. A kisebbségi sors vitája. Válogatta Cseke Péter és Molnár
 Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

REMÉNYIK Sándor

[1989] Lehet, mert kell. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája.*
 Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony
 könyvkiadó, Limes-könyvek

RESWEBER, Jean-Paul

1988 *Qu'est-ce qu'interpréter? Essai sur les fondements de*
l'herméneutique. Paris, Les Éditions du Cerf

RICKERT, Henrik

1923 *Kultúrtudomány és természettudomány*. Budapest, Franklin Társulat kiadása

RICOEUR, Paul

1999 Mi a szöveg? In: Paul Ricoeur: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó

SZÁSZ Endre

[1989] „Nem lehet?” In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

SZEMLÉR Ferenc, I.

[1989] Elvek és törvények. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

SZENTIMREI Jenő

[1989] Üzenet Makkai Sándornak. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek

VÁSÁRHELYI János

[1989] Sajtónyilatkozata a Makkai-ügyről. In: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Válogatta Cseke Péter és Molnár Gusztáv. Budapest, Héttorony könyvkiadó, Limes-könyvek